

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AİDƏ SALAMAT qızı SÜLEYMANOVA

TƏRCÜMƏDƏ SEMANTİK VƏ KOMMUNİKATİV
ADEKVATLIQ PROBLEMİ
(ingilis dilindən Azərbaycan dilinə olunmuş tərcümələr əsasında)

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş

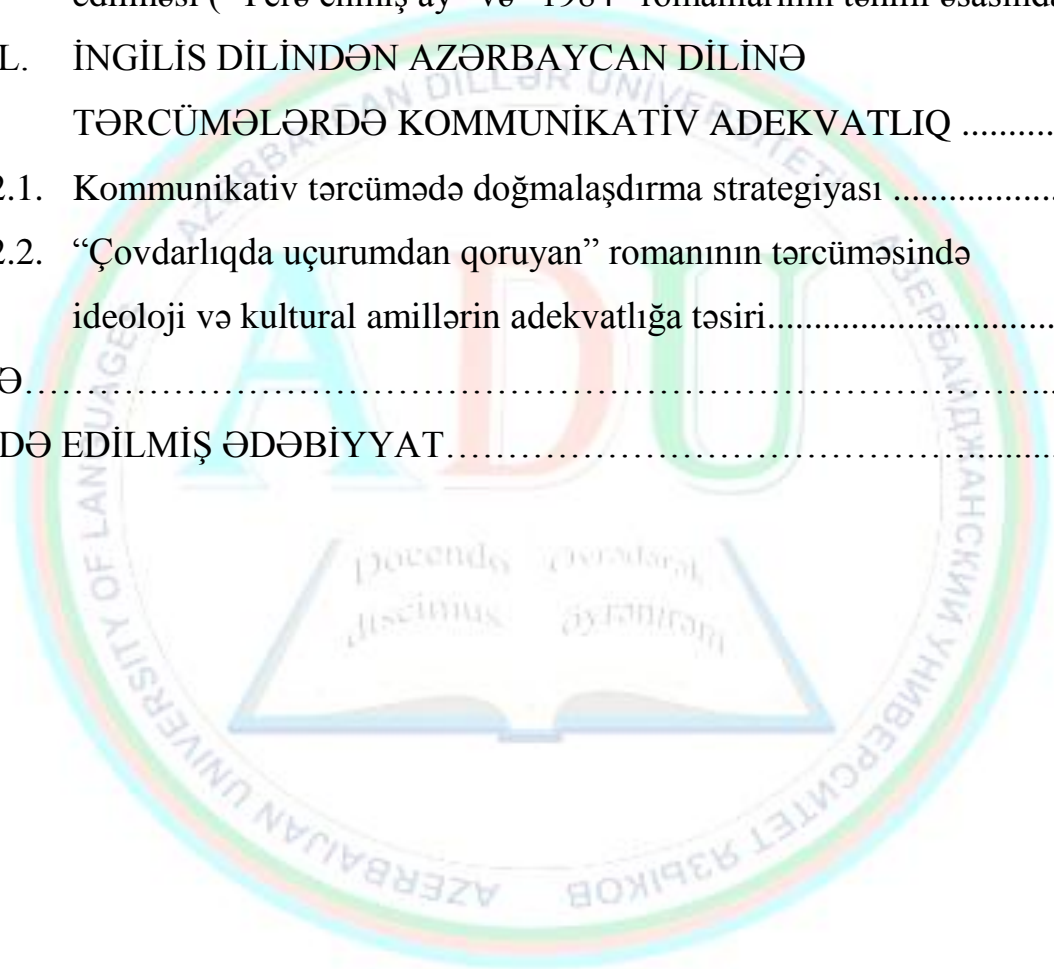
DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: prof. Q.H.Bayramov

BAKI – 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. SEMANTİK TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİNİN MAHİYYƏTİ	12
1.1. Adekvatlıq semantik tərcümə nəzəriyyəsi baxımından.....	12
1.2. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə ənənələrinin formalaşması və tərcümələrdə semantik adekvatlığın təmin edilməsi (“Yerə enmiş ay” və “1984” romanlarının təhlili əsasında)	42
II FƏSİL. İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏLƏRDƏ KOMMUNİKATİV ADEKVATLIQ	69
2.1. Kommunikativ tərcümədə doğmalaşdırma strategiyası	69
2.2. “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanının tərcüməsində ideoloji və kultural amillərin adekvatlığa təsiri.....	93
NƏTİCƏ.....	114
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	118

GİRİŞ

Əsrlər boyu ayrı-ayrı ölkələr, xalqlar və mədəniyyətlər arasında mübadilə, anlaşma və ünsiyyət körpüsü rolunu oynamış tərcümə hansı formada (yazılı və yaxud şifahi) həyata keçirilməyindən asılı olmayaraq, bu gün də qloballaşan dünyamızın insanları arasında əsas vasitəçi, köməkçi rolunu oynayır. Müxtəlif xalqlara və ölkələrə dünya ədəbiyyatının ən böyük xəzinələrini bəxş etmiş tərcüməyə nəzəri və praktik yanaşmalar dövrdən-dövrə, əsrdən-əsrə fərqlənmiş və bu elm sahəsi hər zaman inkişaf edərək qarşıya çıxan problemlərin həlli baxımından aktual olmuşdur. Hər bir müəllifin bədii təfəkkürünün məhsulu olan bu və ya digər sənət əsəri (nəsr və yaxud nəzm) tərcümə vasitəsilə geniş oxucu auditoriyasına qovuşur, lakin həmin müəllifi olduğu kimi təqdim etmək, onun doğma oxucusunda doğurduğu təəssüratı hədəf dilin oxucusunda doğurmaq, müəllifin yaratdığı obrazı hədəf dildə “danışdırmaq”, bir sözlə, müəllifə, yoxsa oxucuya sadıq qalmaq məsələsi hər zaman müzakirə mövzusu olmuşdur. Tərcümə nəzəriyyəsinin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri də məhz tərcümələrin adekvatlığının dəyərləndirilməsi, adekvatlıq meyarlarının müəyyənləşdirilməsi, müəllif və ya oxucuya sədaqət prinsiplərinin əsas aspektlərinin təhlil edilməsidir. Məhz bu prinsiplər əsasında tərcümə nəzəriyyəsində semantik və kommunikativ tərcümə istiqamətləri müəyyən edilmiş, bu istiqamət və yanaşmalar üzrə müvafiq adekvatlıq meyarının müəyyən edilərək tərcümələrin dəyərləndirilməsi hər zaman müzakirə və təhlil mövzusu olmuşdur. Bu baxımdan, tərcümə nəzəriyyəsinin hazırkı inkişaf mərhələsində mövcud yanaşma və nəzəri müddəalara əsaslanmaqla, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə ayrı-ayrı dövrlərdə tərcümə edilmiş bədii ədəbiyyat nümunələrini semantika və kommunikativlik baxımından təhlil edərək bu ikili yanaşmanı elmi araşdırmamızda işıqlandırmaq və təhlil etmək məqsədini qarşıya qoymuşuq.

Tədqiqatın aktuallığı. Tərcümədə adekvatlıq, onun təmin edilməsi və buna mane olan obyektiv səbəblərin araşdırılması hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Adekvat tərcümə nədir? Ona necə nail olmaq olar? Bu kimi suallar hər zaman tərcümə nəzəriyyəsi ilə məşğul olan dilçi və mütərcimlərin əsas maraq dairəsində

olmuşdur. Tərcümə nəzəriyyəsinin inkişaf xronologiyasında mövcud olmuş müxtəlif tərcümə məktəbləri, nəzəriyyə və yanaşmalarını təmsil edən dilçi, mütərcim və nəzəriyyəçilər hər zaman adekvatlıq probleminə öz nöqteyi-nəzərlərindən yanaşmış və ona bir-birindən fərqli anlam və təriflər vermişlər. Biz bu dissertasiyada ümumilikdə tərcümədə adekvatlıq problemini tədqiq etməklə yanaşı, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələrdə semantik və kommunikativ cəhətdən adekvatlığın təmin edilməsi probleminə toxunaraq, həmin tərcümələrdən bəzilərini bu aspektdən təhlil edəcəyik.

Orijinalı tərcümədə tam əks etdirməyə mane olan bir çox obyektiv və subyektiv səbəblər mövcuddur. Azərbaycan dili və ingilis dili arasında da kəskin fərqlər var. Bu da qeyd etdiyimiz kimi, onların müxtəlif dil qruplarına aid olmasından irəli gəlir. Bundan başqa, linqvistik müxtəlifliklərlə yanaşı, adı çəkilən dillər, eləcə də həmin dillərdə danışan xalqların mədəniyyəti, dünyagörüşü, maddi və mənəvi dəyərlər toplusu fərqli olduğundan, tərcümə prosesində (həm ingilis dilindən Azərbaycan dilinə, həm də əksinə) mütərcim bu fərqləri nəzərə almaqla, müəyyən üslubi və kultural elementləri ötürməklə və ən əsası adekvatlığı təmin etməklə hədəf dil və mədəniyyət üçün ekvivalent bir mətn ortaya çıxarmalıdır.

Tərcümədə semantik və kommunikativ adekvatlıq probleminin aktuallığından bəhs edərkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, adekvat tərcümədə məqsəd məxəz mətnin məzmununu, bədii mətndə isə həm formasını, həm də məzmununu hədəf mətnə əks etdirməkdir. Adekvatlıq dedikdə orijinala eyni əhəmiyyətə malik olan, leksik, frazeoloji və üslubi elementlərin nisbi uyğunluğu əsasında əldə olunan tərcümə başa düşülür. Tərcümədə adekvatlıq mətnin növündən və janrından asılı olaraq müəyyənləşdirilir. İnformativ mətnlərin tərcüməsində məzmun və kommunikativ funksiya adekvatlığı əsas götürülürsə, bədii mətnlərdə isə əsas məqsəd məzmun ilə yanaşı, dilin bədiiliyinin təmin edilməsidir. Belə tərcümədə ifadə və sözlərin mümkün qədər ekvivalentlərini tapmaq və onları əvəz edən oxşar ifadələr seçmək lazımdır. Orijinalda milli kolorit, bədiilik və ya bəzi ifadələr saxlanılmalıdır. Adekvat tərcümədə məxəz mətnin ümumi fikri ilə yanaşı, oxucuya bədii emosional təsir bağışlayan söz və ifadələri, üslubi obrazları, milli kolorit və çalarları hədəf

mətnə saxlanılmalıdır. Lakin iki fərqli dilin məhsulu olan bu cür estetik funksiya daşıyan mətnlərin tərcüməsində yuxarıda qeyd olunan şərtlərin təmin edilməsi heç də asan olmur, xüsusilə də bədii tərcümədə. Bədii tərcümə başqa tərcümələrdən orijinal bədii yaradıcılıqla bilavasitə bağlılığı ilə seçilir, burada söz estetik mahiyyət kəsb edir. Bədii mətn forma və məzmun vəhdəti baxımından bölünməzdir. Mətnin məzmunu özündə koqnitiv (idraki), kultural və estetik məlumatları ehtiva edən müxtəlifnövlü informasiya kompleksindən ibarətdir. Mətnin əsas məzmununu təşkil edən və koqnitiv funksiyaları yerinə yetirən idraki məlumatlar olmadıqda, həmin mətnin estetik funksiyası heç bir əhəmiyyət kəsb etmir.

Bundan başqa, müəllif üslubi priyomlar verməkdə, müəyyən çalarlıq yaratmaqda və öz obrazını istədiyi kimi təqdim etməkdə azaddır. Bəs mütərcim necə? O da əsərin müəllifi kimi azaddır mı? Əlbəttə yox. O, orijinalın dilinə sədaqətli olmalı, tərcümə etdiyi əsərin hansı dövrə, dilə aid olması faktına, eləcə də hansı stilistik üsullardan istifadə olunmasına diqqətlə yanaşmalı, mənanı saxlamaq şərti ilə onu öz oxucusuna çatdırmalıdır. Burada semantik adekvatlıq problemi meydana çıxır. Lakin bu o demək deyil ki, mütərcim tamamilə məxəz mətn və onun müəllifinə sadıq qalaraq, məxəz dilə məxsus linqvistik və kultural elementləri olduğu kimi hədəf dilə gətirməli, məxəz mətnin forma və məzmununun saxlanılması naminə hədəf dilin normalarını pozmalı, onun məxəz dilə məxsus “yad” elementlərlə doldurmalı və nəticədə, hədəf auditoriya üçün tam anlaşılmaz bir dil və üslubda tərcümə mətni ərsəyə gətirməlidir. Dilin əsas funksiyası kommunikasiya aktını təmin etməkdirsə, hər hansı dildə yazılmış bir əsər də bütün bədii çalar və ekspressivliyi ilə bərabər, məhz oxşar funksiya, yəni kommunikasiya yönümlü olmalıdır. Buradan isə kommunikativ tərcümə və bu tərcümədə adekvatlıq meyarları problemi qarşıya çıxır. Elə bu iki qütblü problem ümumilikdə tərcümə nəzəriyyəsində olduğu kimi, ölkəmizdə də bu sahədə aparılan tədqiqatların özülünü təşkil edir.

Tədqiqatın aktuallığı günümüzdə tərcümənin nəzəri və praktik aspektdə təhlili və dəyərləndirilməsi zərurəti ilə müəyyənləşir. İngilis dilindən ana dilimizə tərcümələrin tarixi nə qədər qədim olsa da, bu tərcümələrin müxtəlif maneələr və ictimai-siyasi formasiyalardan keçməklə müəyyən ideoloji və siyasi qadağaların

müşayəti ilə dövrümüzə qədər gəlib çıxması, çox zaman orijinaldan deyil, məhz vasitəçi (rus) dildən çevirilməsi onların obyektiv təhlilinin aparılmasına, tərcümə nəzəriyyəsinin mövcud metod və prinsipləri baxımından dəyərləndirilməsinə hər zaman çətinlik törətmişdir. Bu baxımdan, tədqiqat mövzusunun aktuallığı adı çəkilən aspektlərin işıqlandırılması və müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edərək tərcümələrin qiymətləndirilməsi zərurəti ilə sıx bağlıdır. Tədqiqat zamanı orijinal mətnlərlə tərcümə mətnləri müqayisəli-tipoloji şəkildə təhlil olunur, tərcümələrdəki uğurlu məqamlarla yanaşı, mütərcim xətalrı və qüsurları da üzə çıxarılır.

Tədqiqatın obyektini müxtəlif dövrlərdə ingilis dilindən Azərbaycan dilinə edilən bədii tərcümələr təşkil edir. Tədqiqat zamanı Azərbaycanda tərcümə ənənələrinin formalaşması, xüsusilə də ingilis dilindən tərcümənin təşəkkül tapması tarixinə bir daha səyahət edərək müxtəlif dövrlərdə fərqli mütərcimlər tərəfindən tərcümə edilmiş bədii ədəbiyyat nümunələrini işıqlandırmaqla yanaşı, tədqiqat predmetinə və məqsədlərinə müvafiq olaraq konkret müqayisə və qarşılaşdırmaların aparılması üçün ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərinin tərcümələrinə müraciət edilmişdir. Burada Corc Oruellin məşhur “1984” romanı (tərcümə edən Vilayət Quliyev), Avstraliya yazıçısı Keyt Antillin “Yerə enmiş ay” fantastik romanı (tərcümə edən Qılıncxan Bayramov), Cerom Selincerin “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” (tərcümə edən Tehran Vəliyev) romanının tərcümələrində orijinala adekvatlığın semantik və kommunikativ aspektdən təhlil edilməsi, müvafiq məxəz mətnlərin ana dilimizdəki tərcümələri arasındakı linqvistik, funksional, üslubi və pragmatik uyğunluğu və ekvivalentliyi, müəllif özünəməxsusluğunun, spesifik üslubi çalar və janrlarının ötürülməsi, forma və məzmun vəhdətinin təmin edilməsi, tərcümələrdə tətbiq edilmiş müxtəlif strategiyaların nəzəri əsaslarının müəyyən edilməsi, strategiyaların seçimini şərtləndirən obyektiv və subyektiv amillərin geniş təhlili verilmişdir.

Tədqiqatın predmeti tədqiqat obyektı ilə birbaşa bağlı olub, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümələrdə semantik və kommunikativ adekvatlıq probleminin araşdırılaraq təhlil edilməsi əsasında müəyyənləşdirilir. Həmin tərcümələrdə adekvatlığın semantik və kommunikativ baxımından dəyərləndirilməsi, adekvatlığa nail olunmasına əngəl törədən linqvistik və ekstralingvistik, ideoloji, siyasi və mədəni

amillər təqdim edilmiş nümunələr əsasında müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Tədqiqat obyektinə cəlb edilmiş geniş ədəbi nümunələr arasından mövzumuzun predmetini təşkil edəcək konkret nümunələr müyyən amilləri nəzərə almaqla seçilmişdir. Müqayisəli təhlillərin obyektiv şəkildə aparılması üçün ana dilimizə vasitəçi dil (rus və ya türk) vasitəsi ilə deyil, birbaşa orijinaldan edilmiş tərcümələrə üstünlük vermişik. Burada bir amili də qeyd etmək lazımdır ki, konkret təhlil obyektini kimi seçdiyimiz əsərlər mövzu, üslub, qələmə alınma tarixi, obrazların bir-birindən tamamilə fərqli olması və ən əsası peşəkar mütərcimlər tərəfindən fərqli zaman kəsiklərində tərcümə edilməsi baxımından da rəngarəngdir. Qeyd edilən bütün bu amillər tədqiqat zamanı bir-bir nəzərdən keçirilərək təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri dissertasiya mövzusunun aktuallığı ilə şərtlənir. Tədqiqat işinin əsas problemi olan adekvatlıq mövzusunun təhlil etməklə yanaşı, milli tərcümə tariximizdə orijinaldan tərcümələrin dilimiz və ədəbiyyatımızın zənginləşməsi, tərcümə sənətimizin inkişafındakı rolunu bir daha əyani şəkildə sübut etməkdir. Tədqiqat işinin əsas məqsədinə müvafiq olaraq vəzifələri aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

1) tərcümənin ən mühüm şərt və meyarlarından biri olan adekvatlığın mahiyyətini açmaq, eləcə də semantik və kommunikativ tərcümələrdə adekvatlığın təmin edilməsini şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirmək;

2) tərcümələrin ümumi keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi aspektində adekvatlıq dərəcəsinin dəyərləndirilməsi;

3) Azərbaycanda tərcümə əməllərinin formalaşması prosesində müvafiq dövrlər üzrə tərcümələrdə semantik və kommunikativ tərcümə istiqamətlərini təhlil etmək, onları şərtləndirən obyektiv və subyektiv amilləri müəyyənləşdirərək sistemləşdirmək, həmçinin konkret nümunələr əsasında tərcümələrin müəllif yönümlü (semantik) və hədəf oxucu yönümlü (kommunikativ) olmasını müəyyən etmək;

4) tədqiqat zamanı müqayisə edilən tərcümələrdə adekvatlığın təmin edilməsini təkcə lingvistik amillər prizmasından deyil, həm də sosio-kulturoloji, sosio-tarixi aspektdən təhlil etmək;

5) tərcümə olunan əsərlərin Azərbaycan ədəbiyyatına daxil olduğu dövr (Sovet hakimiyyəti və ya müstəqillik dövründə) baxımından, həmin dövrlərdəki mövcud ideoloji və siyasi təsirlər, eləcə də mütərcimlər tərəfindən seçilmiş tərcümə strategiyaları baxımından dəyərləndirərək müvafiq strategiyaların seçilməsini şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirərək qruplaşdırmaq;

6) tərcümə edilmiş bəzi ədəbiyyat nümunələrinin yenidən tərcüməsi zərurətini əsaslandıran amilləri müəyyənləşdirmək.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi Azərbaycan tərcümə sənətində və tərcüməşünaslığında adekvatlıq probleminin hər zaman aktualıq kəsb etməsinə bilavasitə əsaslanmaqla, ingilis dilli ədəbiyyatdan dilimizə edilmiş tərcümələrin keyfiyyət prizmasından dəyərləndirilməsi zamanı adekvatlıq prinsiplərinin hər zaman əsas götürülməsi amili ilə şərtlənir. Ölkəmizdə tərcümə sənətinin sürətlə inkişaf etdiyi bu dövrdə tərcümələrin müqayisəli təhlili və dəyərləndirilməsi işinin nəzəri və praktik cəhətdən geniş vüsət alması faktını nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, adekvatlıq problemi bu sahədə aparılan bir çox tədqiqat və araşdırmaların əsas mövzusuна çevrilmişdir. Bu mövzuda son illər geniş tədqiqat işlərinə nümunə olaraq Məhərrəmovə Suğra İbrahim qızının “Sosial fərqlərin tərcümədə adekvatlığı problemi” (2009), Esmiralda Rəhimlinin “Uilyam Şekspirin “Hamlet” faciəsinin Azərbaycan dilinə tərcümələrində uyğunluq və adekvatlıq problemi” (2011), Muharrem Mehmet oğlu Tanriverenin “İngilisdilli ədəbiyyatdan türk dilinə tərcümələrdə linqvistik adekvatlıq” (2011) adlı dissertasiyalarını göstərmək olar. Adı çəkilən tədqiqatlarda adekvatlıq problemi konkret ədəbi nümunələr əsasında fərqli aspektlərdən təhlil edilmişdir. Lakin dissertasiyamızda məhz semantik və kommunikativ baxımından adekvatlıq probleminin təhlili ilk dəfə yer alacaqdır və təhlil obyektini kimi seçilmiş bədii tərcümə nümunələri məhz bu prizmadan araşdırılacaqdır.

Tədqiqatın elmi-nəzəri metodoloji bazası Avropa, Amerika, Türkiyə, Rusiya və Azərbaycan tərcüməşünaslığında mövcud olan elmi konsepsiya və nəzəriyyələr, müasir yanaşma və tendensiyalar, o cümlədən müxtəlif mütərcim alim və dilçilərin müvafiq sahə üzrə dəyərli fikir və müddəalarına əsaslanır. Tədqiqat zamanı tərcümə

nəzəriyyəsinin təşəkkül tapdığı dövrlərdən günümüzdə qədər mövcud olan əksər nəzəriyyə və yanaşmalar, müxtəlif tərcümə məktəbləri və onların görkəmli nümayəndələrinin irəli sürdükləri fikir və mülahizələr geniş təhlil edilmişdir.

Tədqiqat zamanı müqayisəli tərcümə təhlili metodundan istifadə edilmişdir. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məxəz mətnlə tərcümə mətni müəyyən prizmadan tutuşdurulur, tərcümə vahidlərinin tərcümə mətnində öz əksini tapması, tapa bilməməsi, qismən tapması və sair müəyyənləşdirilir, adekvat tərcümənin əsas sütunu hesab edilən leksik və frazeoloji və üslubi elementlərin (bədiifadə və təsvir vasitələrinin) uyğunluğunun nə dərəcədə təmin edilməsi amilləri təhlil edilir və ümumiləşdirmələr aparılır. Müqayisəli tərcümə təhlili metodu tərcümə nəzəriyyəsinin elementlərini özündə ehtiva etməklə yanaşı, təhlil obyektinə ədəbi tənqid, üslubiyyat və koqnitiv dilçilik kimi sahələrin də elementlərini cəlb edir. Bu baxımdan, tədqiqat zamanı təhlil edilən tərcümələr təkcə linqvistik amillər prizmasından deyil, həm də sosio-kulturoloji, sosio-tarixi aspektdən, tərcümə olunan əsərlərin Azərbaycan ədəbiyyatına daxil olduğu dövr (Sovet hakimiyyəti və ya müstəqillik dövründə) baxımından, həmin dövrlərdəki mövcud ideoloji və siyasi təsirlər, eləcə də mütərcimlər tərəfindən seçilmiş tərcümə strategiyaları baxımından da təhlil edilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi indiyədək ingilis dilindən olunmuş tərcümələrimizi semantik və kommunikativ nəzəriyyələr baxımından təhlil edib adekvatlıq prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Doğrudur, bu günə qədər ingilis dilli ədəbiyyat nümunələrinin dilimizə edilmiş tərcümələri müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən təhlil edilsə də, həmin tərcümələrdə semantik və ya kommunikativ adekvatlıq prinsipləri, adevatlığın təmin edilməsinə mane olan səbəblər, əksər hallarda tərcümələrin orijinaldan deyil, ikinci dildən (xüsusilə rus dilindən) tərcümə edilməsi ilə bağlı müqayisəli təhlillərin düzgün istiqamətdə aparılmaması bizi bu mövzu ətrafında tədqiqat aparmağa sövq etmişdir. Bu baxımdan, bu dissertasiyada qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün əldə etdiyimiz nəticələr gələcəkdə bu istiqamətdə daha geniş və dolğun tədqiqatlar aparmaq üçün tələbə və müdavimlərə yol göstərəcəkdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti tərcümə modellərini işləyib hazırlamaqdır, bu isə ümumi tərcümə nəzəriyyəsinin yaranması üçün zəmin yaradır. Aparılmış tədqiqat zamanı tərcümə nəzəriyyəsinin müxtəlif dövrlərinə aid nəzəri müddəə və fikirlərə istinad edilməklə adı çəkilən nəzəriyyənin konkret aspektlərini, o cümlədən adekvatlıq problemini izah etməklə yanaşı, dissertasiya müəllifinin ümumiləşdirmələr apararaq əldə etdiyi nəzəri nəticə və müddəaları qeyd olunan elm sahəsinin inkişafına töhfə verə və gələcəkdə də bu sahədə aparılacaq tədqiqatlara yol açə bilər. Tədqiqat zamanı əldə olunan nəticələr tərcümə nəzəriyyəsinin mövcud qanun və prinsiplərinə əsaslanmaqla bərabər, onlara konkret praktik fəaliyyət prosesində, eləcə də tərcümə təhlili zamanı istinad etmək imkanını təmin edir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti müəyyən edilmiş tərcümə modellərinin tərcümə prosesinə tətbiqindən ibarətdir. Bundan başqa, peşəkar tərcüməçi hazırlığı ilə məşğul olan ali təhsil müəssisələrində tələbələrə müqayisəli şəkildə konkret nümunələrin göstərilməsi baxımından, eləcə də təhlil edilmiş əsərlərə və onların müəlliflərinə yenidən müraciət edən mütərcimlər üçün yardımçı vasitəyə çevrilməsi baxımından dissertasiyanın praktik əhəmiyyətini şərtləndirə bilər.

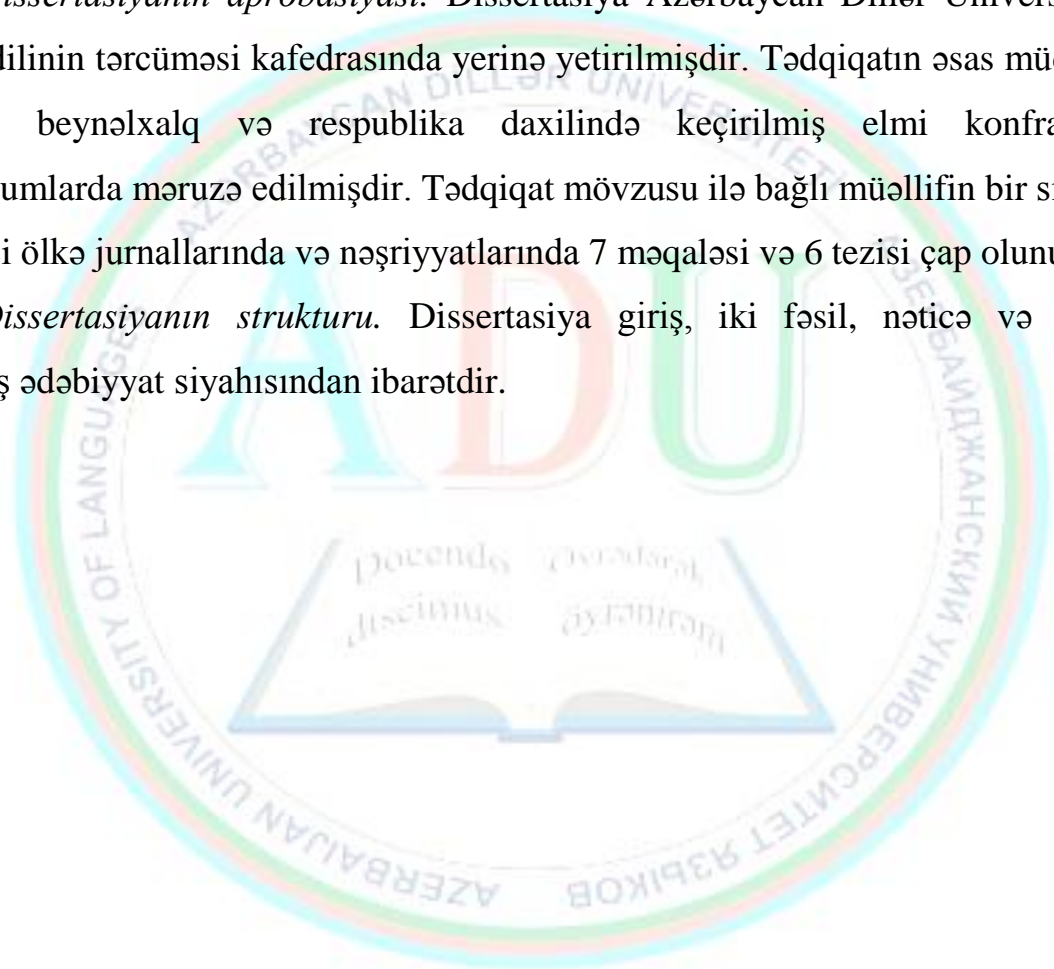
Müdafiəyə çıxarılan müddəalar aşağıdakılardır:

1. Tərcümə zamanı adekvatlığın təmin edilməsi müvafiq obyektiv və subyektiv amillər ilə şərtlənir.
2. Tərcümə, xüsusilə bədii tərcümə mövcud olduğu dövrün, ictimai-siyasi quruluş və formasiyanın əsas təbliğat vasitələrindən biri kimi çıxış etdiyindən müvafiq ideoloji, ictimai-siyasi, mədəni və sosial təsirlərdən kənar qalmır.
3. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümələrdə məhz qeyd olunan təsirlər ilə yanaşı, tərcüməçi peşəkarlığı, onun mətn müəllifi və onun üslubuna sədaqəti, tərcümə zamanı məxəz mətnin hədəf mədəniyyətə, xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə uyğunlaşdırılması, ümumbəşəri dəyərlərin əks etdirilməsinin təmin edilməsi kimi mühüm amillər tərcümənin adekvatlığını şərtləndirir.
4. Tərcümə prosesində mütərcim tərəfindən tərcümə strategiyalarının seçimi linqvistik amillərdən daha çox ekstralingvistik amillər ilə şərtlənir.

5. Bədii tərcümənin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri olan bədii təsvir və ifadə vasitələri, kultural sözlər, ekzotizm və realilərin hədəf dilə transformasiya üsulları, onların spesifikliyinin saxlanması və yaxud tamamilə neytrallaşdırılaraq müəllif üslubundan və milliliyindən yayınmalar, ümumilikdə mədəni tərcüməedilməzlik problemini şərtləndirən amillərin aradan qaldırılması tərcümə nəzəriyyəsində ən aktual problemlərdən biri kimi daha geniş tədqiqat obyektinə çevrilməlidir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəa və tezisləri beynəlxalq və respublika daxilində keçirilmiş elmi konfrans və simpoziumlarda məruzə edilmişdir. Tədqiqat mövzusu ilə bağlı müəllifin bir sıra yerli və xarici ölkə jurnallarında və nəşriyyatlarında 7 məqaləsi və 6 tezisi çap olunub.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. SEMANTİK TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİNİN MAHİYYƏTİ

1.1. Adekvatlıq semantik tərcümə nəzəriyyəsi baxımından

Meydana gəlmiş tarixdən etibarən tətbiqi dilçiliyin bir qolu hesab edilən tərcüməşünaslıq digər dilçilik sahələri ilə müqayisədə gənc olsa da, kifayət qədər böyük inkişaf yolu keçmişdir. Bu inkişafın xronoloji ardıcılığına nəzər salsaq, ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif yanaşmaların şahidi olarıq. Tarixin müxtəlif dövrlərində mövcud olan nəzəriyyələri ümumiləşdirsək, onları aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

1. Məxəz yönümlü yanaşmalara əsaslanan tərcümə nəzəriyyələri.
2. Linqvistik tərcümə nəzəriyyələri.
3. Ən yeni tərcümə nəzəriyyələri.

Hələ qədim dövrlərdə heç bir tərcümə nəzəriyyəsinin mövcud olmadığı vaxtlardan hərfi tərcümə, yəni mətnlərin sözbəsöz tərcüməsi (xüsusilə də antik dövrdə “İncil”in tərcüməsində) bizim eramızın IV əsrinə qədər əsas mövqe tutmuşdur. Bu ənənə, demək olar ki, o dövrün bütün mütərcimləri tərəfindən eramızın IV əsrinə qədər davam etdirilmişdir. Yalnız b.e. IV əsrdə Müqəddəs Cerom tərcümədə “yanaşma” ilə “məqsəd” prinsiplərini bir-birindən ayıraraq, yalnız Müqəddəs yazıların (“İncil”) sözbəsöz tərcüməsinin mümkünlüyünü iddia edirdi. O, ”İncil”də və ya “Əhdi cədid”in hər bir söz sırasında bir sirr gizləndiyini deyirdi (88, s. 12). Digər mətnlərin tərcüməsində o, məna tərcüməsini əsas tuturdu. Onun “sözbəsöz deyil, anlamın anlamla tərcüməsi” kəlamı tərcümə sənətində mövcud olan durğunluğu və hərfi fundamentalizmi darmadağın edən mühüm bir təşəbbüsün təməlini qoydu. Uzun sürən durğunluğun səbəbi onda idi ki, qədim yunanlar öz qonşularına barbar kimi baxırdılar, yunan alimləri də həmin xalqların dilini öz dillərindən aşağı hesab edirdilər və onların dilindən yunan dilinə tərcümə etməyi əhəmiyyətsiz hesab edərək tərcüməyə maraq göstərmirdilər. Digər tərəfdən, romalılar belə düşünürdülər ki, savadlı insanlar özləri yunan dilini öyrənməlidirlər, ona görə də kitabların yunan dilindən tərcüməsinə maraq göstərmirdilər.

Artıq XIII əsrin əvvəllərindən XV əsrin sonlarına qədər tərcümədə əsas üstünlük hərfi, yəni sözbəsöz tərcüməyə deyil, anlamın ötürülməsinə verilirdi. Hərfi və ya sərbəst tərcümələrə dair fikir ayrılıqları sonrakı əsrlərdə yeni nəzəriyyələrin yaranmasına səbəb oldu. Bu dövrdə tərcümədə orijinala sədaqət əsas prinsip hesab edilirdi.

İntibah dövrünün sonunu əhatə edən XVI-XVII əsrlərdə əsas diqqət qədim yunan və Roma mədəniyyət və incəsənət nümunələrinin toplanmasına və tərcüməsinə yönəlmişdi. Ona görə də bu dövrdə tərcümə sahəsində böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdu. İnsanların tərcüməyə münasibəti də dəyişmişdi. Oxucular artıq hərfi tərcümədən daha çox şey tələb edirdilər. Xüsusilə də, fəlsəfi və dini mətnlərin tərcüməsində onlar müəlliflərin və İsanın nəzərdə tutduqlarının və ya demək istədiklərinin düzgün şəkildə tərcümə olunmasını istəyirdilər (88, s. 87).

Tərcümə tarixində ilk dəfə alman keşişi və dilçisi Martin Lüter (1483-1546) bildirmişdir ki, tərcüməni o zaman uğurlu və qənaətbəxş hesab etmək olar ki, o, məxəz dildən ana dilinə birbaşa tərcümə edilsin (88, s. 89).

XVIII əsrdə tərcümə sahəsində iki mühüm məqam diqqəti cəlb edir:

1. 1750-ci illərə qədər nəsr tərcüməsində hərfi və sərbəst tərcümə arasında bir müvazinət müşahidə olunurdu;
2. Geniş həcmdə texniki tərcümələr edilirdi.

Aleksandr Freyzer Taytlerin XVIII əsrin sonlarında nəşr olunmuş “Tərcümə prinsiplərinə dair oçerklər (essələr)” adlı kitabı tərcümə nəzəriyyəsi və tərcümə üsulları haqqında ilk müfəssəl əsər hesab olunurdu. Onun fikrincə, yaxşı tərcümə təkcə orijinala sədaqət prinsipi baxımından deyil, həm də geniş kütlə tərəfindən asan başa düşüləcək və qəbul ediləcək şəkildə olmalıdır, yəni tərcümənin dəqiqliyi təkcə iki dildəki söz və ifadələrin formal uyğunluğu deyil, həm də məxəz dildəki funksiyanın hədəf dilə ötürülməsindən ibarətdir. Tərcümə olunmuş mətn orijinalın dəqiq mənasını özündə əks etdirməlidir və orijinal kimi sadə və anlaşılıqlı olmalıdır (88, s. 92).

Linqvistik tərcümə nəzəriyyələri XX əsrin ilk onilliyindən sonra meydana gəlməyə başladı və təxminən əlli il boyunca bu sahədə hakim nəzəriyyə olaraq qaldı. Bu dövr ərzində tərcümə dilçiliyin bir qoluna çevrildi və məhz buna görə də müstəqil bir

elm sahəsi kimi deyil, dilçiliyin bir qolu hesab edilirdi və meydana çıxan nəzəriyyələr də əsasən tərcümənin linqvistik aspektini daha çox əhatə edirdi (99, s. 56).

Nəhayət, XX əsrin 70-ci illərindən etibarən tərcüməşünaslığın müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşdırılması istiqamətində ilkin təşəbbüslər başlandı. Amerikalı şair və mütərcim Ceyms Holms öz tədqiqat işində bu elm sahəsinin üç əsas istiqamətini müəyyən edirdi: “təsviri” (descriptive), “nəzəri” (theoretical) və “tətbiqi” (applied). Məhz “təsviri” yanaşma istiqaməti üzrə o, tərcümə prosesində “məhsulyönümlü”, “funksiyayönümlü” və “prosesyönümlü” yanaşma sahələrini ayırmaqla tərcümə nəzəriyyəsinin tam və müfəssəl inkişaf istiqamətini müəyyən etmiş oldu (99, s. 60).

Bu əsrdə həm də strukturalizmin meydana gəlməsi ilə əlaqədar tərcümədə də yeni ideyalar təşəkkül tapmağa başladı. Xomskinin alt və üst qat mənaları (deep and surface meanings) amerikalı linqvist Yucin Nayda tərəfindən tərcüməyə də şamil edilirdi və bu sahədə aparılan tədqiqatlarda qeyd edilirdi ki, tərcümə zamanı üst qatdakı məna deyil, məhz alt qatdakı məna nəzərə alınmalıdır, yəni mütərcim məxəz mətnin alt qatındakı mənanı tapmalı və hədəf dildə onu məhz həmin alt mənanın səviyyəsində ifadə etməlidir (89, s. 9).

1960-1970-ci illərdə tərcüməyə linqvistik yanaşma daha geniş vüsət aldı. Bunun tərəfdarları (Katford, Nayda, Uillis və Koller) həm məxəz, həm də hədəf dildə işarələr və onların birləşmələri arasındakı sistemli əlaqələrin geniş və aydın təsvirini verdilər. Tərcümə zamanı iki dil arasında ortaya çıxan bütün fərqlər həmin dillərin linqvistik sistemlərindəki müxtəliflik ilə izah edilir və tərcümə problemləri linqvistik baxımdan təhlil edilərək aydınlaşdırılırdı.

Məlum olduğu kimi, linqvistik yanaşmanın əsas prinsiplərinə aşağıdakılar daxil idi: məxəz mətnin əsasında yeni mətnin yaradılması (reproduksiya), məxəz dildəki mesajın invariantlığı, məxəz mətnə sədaqət və ekvivalentlik. Məxəz mətnlə hədəf mətn arasındakı əlaqə ekvivalentlik və adekvatlıq prinsipi əsasında müəyyənləşdirilirdi və ekvivalentlik mətnin daha kiçik vahidlərinə (morfem, söz, söz birləşmələri və hətta cümlələr) də tətbiq edilirdi. Bu vahidlər də öz növbəsində tərcümə vahidləri kimi çıxış edirdi. Mətn isə ən böyük tərcümə vahidi hesab edilirdi. 1960-70-ci illər tərcümə nəzəriyyəsində hakim mövqe tutan linqvistik yanaşma

ənənələrində tərcümə metodlarının və prosedurlarının müəyyən edilməsi işi geniş vüsət almışdır. Nyumarkın təklif etdiyi tərcümə prosedurları (çevirmə (transference), naturalisation (təbiiləşdirmə), kultural ekvivalent (cultural equivalent), funksional ekvivalent (functional equivalent), təsviri ekvivalent (descriptive equivalent), sinonimiya (synonymy), kalka (through-translation), transpozisiya (shifts or transpositions), modulyasiya (modulation), tanınmış tərcümə (recognized translation), tərcümə yarlığı (translation label), kompensasiya (compensation), tərcümədə işlənən komponentlərin təhlili (componential analysis), ixtisar və genişləndirmə (reduction and expansion), parafraz (paraphrase), tərcümə kupletləri (couplets) mütərcimlər üçün sistemli qayda və prosedurların, o cümlədən təlimatların müəyyənləşdirilməsinə xidmət edirdi (94, s. 81).

Tərcüməyə linqvistik yanaşma istiqamətində aparılan tədqiqatlarda yalnız dil vahidləri arasındakı əlaqələrə daha çox yer ayrılırdı. Bu isə doğru hesab edilmirdi, çünki məxəz dildən müəyyən forma dilin qaydalarına uyğun düzgün tərcümə edilə bilər, amma bu o demək deyil ki, o, hədəf dildə müvafiq situasiya daxilində kommunikativ funksiyanı yerinə yetirə bilər. Çünki biz təkcə söz və qrammatik formaları deyil, həm də müəyyən kommunikativ funksiyaya xidmət edən mətnləri tərcümə edirik. Mətn üçün kommunikativ funksiya hər zaman əsas meyar kimi götürülmüşdür. Bu baxımdan, 1970-ci illərdən etibarən, linqvistik yanaşmanı müvafiq ardıcılıqla sosio-linqvistik, praqmatik, mətn-linqvistik və diskurs təhlili kimi yeni yanaşmalar əvəz etməyə başladı.

Adı çəkilən yanaşmalarda da linqvistik tərcümə nəzəriyyəsində olduğu kimi, adekvatlıq əsas amil hesab edilirdi, lakin linqvistik yanaşmalarda adekvatlıq meyarı məxəz mətnlə hədəf mətn arasında semantik və üslubi ekvivalentlərin təmin edilməsi prinsipinə əsaslandığı və hər iki mətnə linqvistik konstruksiyaların məhz semantik və stilistik uyğunluğu (semantik-stilistik adekvatlıq) prizmasında dəyərləndirildiyi halda, 1970-ci illərdə kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və kütləvi informasiya vasitələrinə marağın artması yeni meyarın – dilin praqmatik aspektlərinin təhlil edilməsi zərurəti nəticəsində təşəkkül tapmağa başlayan praqmatik yanaşmalar

tərcümə nəzəriyyəsinə özü ilə birlikdə adekvatlığın başqa bir formasını, yəni funksional-praqmatik adekvatlıq anlayışını gətirdi (88, s. 55).

Semantik-stilistik adekvatlıq ilə funksional-praqmatik adekvatlıq arasındakı əsas fərq ondan ibarət idi ki, birincidə əsas diqqət mətnin üslubuna yönəlirdi, sonuncuda isə bu artıq məxəz mətnin praqmatik parametrlərinə yönəlirdi və prosesin əsas iştirakçısı kimi tərcüməçinin rolu daha da qabardılırdı.

Bu sahədə aparılan tədqiqatlar və səsləndirilən fikir və mülahizələr arasında Firbas, Çernyaxovskaya və Nyumarkın adlarını çəkmək olar. L.A.Çernyaxovskaya tərcümə prosesinin əsl obyektini kimi mətni deyil, onun ifadə etdiyi anlamın saxlanılmasını vurğulayaraq qeyd edirdi ki, mətndəki mənə özündə müxtəlif informasiya komponentlərini ehtiva edir və onların mövcudluğu tərcümə zamanı eksplisit şəkildə çatdırılması və yaxud mütərcimin fon biliyinə arxalanaraq müəyyənləşdirilərək ifadə olunmasından asılı deyil (88, s. 56).

Mətnə linqvistik yanaşmanın tərəfdarları onu əsasən müəyyən bir situasiya və mədəniyyət daxilində mövcud bir vahid hesab edirdilər. 1970-ci illərin sonlarından etibarən isə Alman tərcümə nəzəriyyəçiləri (Vermeer, Nord, Höning və Kussmaul və başqaları) mətnin məqsədini, onun sosial aspektini ön plana çəkməklə bu yanaşmanı daha da təkmilləşdirərək funksional yanaşmanın əsasını qoydular. Bu yanaşmada tərcümə üçün əsas prinsip kimi məxəz mətnin linqvistik-sintaktik strukturu deyil, onun məqsədi müəyyən edilir.

1970-ci illərin sonlarından etibarən Almaniya tərcüməyə funksionalist və kommunikativ yanaşmaların geniş təşəkkül tapdığı bir vaxtda Katarina Rays ekvivalentlik konseptinə əsaslanan, lakin söz, söz birləşmələri və cümlə kimi kiçik tərcümə vahidləri deyil, bütövlükdə mətn səviyyəsində ekvivalentliyə nail olunması prinsipini irəli sürdü (109, s. 114).

Funksional yanaşmaların ən bariz nümunələrindən biri 1970-ci illərin sonlarında Vermeer tərəfindən irəli sürülən Skopos nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyədə əsas fikirlərə aşağıdakılar daxildir: tərcümə kommunikativ aktın xüsusi bir növüdür, hər bir kommunikativ aktın ayrıca məqsədi var, ona görə də tərcümə üçün başlıca meyar onun məqsədidir. Təbii ki, tərcümə prosesində əsas obyekt olan məxəz və

hədəf mətnin məqsədi (skopos) eyni və fərqli ola bilər. Hər iki halda hədəf mətn elə qurulmalıdır ki, özünün məqsədinə müvafiq və yaxud adekvat olsun (116, s. 70).

1978-ci ildə alim İtamar Eve-Zohar “struktrualizm”, rus mütərcimləri, “kommunikativ nəzəriyyə” və semiotikanı birləşdirməklə “Polisistem nəzəriyyəsi”nin əsasını qoydu. Bu nəzəriyyə mədəni, linqvistik, bədii və sosial anlamları özündə ehtiva etməklə tərcüməni təkcə ayrı-ayrı mətnlər kimi deyil, onların mövcud ədəbi sistem daxilində mövcud olan sistemlər toplusunun bir hissəsi kimi nəzərdə tuturdu. Qideon Turi mövcud linqvistik nəzəriyyələr və məxəz mətnin tipoloji təhlili prinsiplərinə əsaslanan yanaşmalara cavab olaraq “Hədəf yönümlü yanaşma” (Target Oriented Approach) nəzəriyyəsini irəli sürdü (110, s. 106). Bu yanaşmaya əsasən adekvat tərcümə hədəf dildə məxəz mətnin linqvistik sistemini pozmadan mətdaxili əlaqələrin əks olunduğu tərcümədir. Məxəz dilin normalarına sadıqlıq tərcümənin adekvatlığını, hədəf dilin mədəniyyətinin normalarına uyğun olması isə onun məqbulluğunu göstərir.

Beləliklə, 1970-ci illərdə təşəkkül tapmış funksional-praqmatik yanaşmaların labüd nəticəsi kimi 1980-ci illərdə P.Nyumark özündən əvvəlki bütün nəzəriyyə və yanaşmaları ümumiləşdirməklə özünün ikili konsepsiyaya əsaslanan semantik və kommunikativ tərcümə nəzəriyyəsini irəli sürdü.

Semantik tərcümə daha geniş, əhatəli və universal xarakter daşıyır. Çünki semantika məna əsasında qurulur, məna nə qədər mürəkkəb olarsa, kommunikasiya prosesində onun anlaşılması da bir o qədər çətin olar. P.Nyumark özü də qeyd edir ki, kommunikasiya prosesində daha çox ümumiləşdirmələr, yəni sadələşdirmə olur və bunlar çoxaldıqca mətnin, cümələnin məna yükü azalmağa başlayır (95, s. 51). Ona görə də biz semantik tərcüməni daha çox linqvistik və məna yüklü hesab edə bilərik, kommunikativ tərcümə isə, əksinə, daha çox funksionallığı ilə xarakterizə edilir, çünki o, birbaşa ünsiyyət prosesinə xidmət edir.

İstər semantik, istər də kommunikativ tərcümədə mətdəki əsas məna yükünün çatdırılması mütərcim üçün ən ümdə məqsədi təşkil edir. Məna isə öz ifadəsini sözlərdə tapır, yəni həyatımızda demək istədiklərimizi, fikir və düşüncələrimizin hamısını sözlərlə ifadə edirik. Düzdür, müəyyən piktoqramlar, müxtəlif rəng və

formalar da özlüyündə hansısa mənaya işarə edir, lakin həmin işarələrin mənasını da verbal ünsiyyət zamanı məhz sözlərlə çatdırırıq. Mətn daxilində isə hər bir söz müstəqil lüğəvi mənasından daha çox kontekstual mənanı təşkil edən ümumi mənaya xidmət üçün, onun çatdırılması üçün bir bütöv şəkildə çıxış edir. Elə tərcümə prosesində də əsas məsələ sözlərin ayrılıqda ifadə etdikləri mənanı deyil, müəyyən lingvistik diskurs, situasiya daxilində ehtiva etdiyi mənanı ötürməkdir.

Əslində, semantik və kommunikativ tərcüməni bir növ hərfi və sərbəst tərcümənin varisləri hesab etmək olar. P.Nyumark sonuncuları “sözbəsöz” və “adaptasiya” da adlandıraraq onların aşağıdakı kimi qarşılıqlı təsvirini verir (94, s. 54):

<i>Məxəz mətnyönümlü</i>	<i>Hədəf mətnyönümlü</i>
Sözbəsöz Hərfi Dəqiq Semantik	Adaptasiya Sərbəst İdiomatik Kommunikativ

“İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti”ndə “semantik adekvat tərcümə – ilkin deyimin denotativ mənasını verən və tərcümə normalarına cavab verən tərcümə” kimi təsnif edilmişdir (15, s. 14).

“Azərbaycan tərcümə ensiklopediyası”nda isə “adekvat tərcümə – orijinalın üslub xüsusiyyətlərini, janr və kompozisiya əlamətlərini, məzmun və formasının vəhdətini qoruyub saxlayan tərcümə” kimi təsnif edilmişdir (4, s. 576).

Semantik tərcümə məxəz mətn və onun müəllifinə sdaqət prinsipi ilə yanaşı, mətnin estetik dəyərini, mahiyyətini və funksiyasını saxlamaqla yanaşı, bəzən müəyyən üslubi elementlər (ritm, qafiyə, söz oyunu, təkrir və s.) xatirinə mənadan da müvafiq yayınmalara yol verilməsi kimi xüsusiyyətlərlə də səciyyəvidir.

Tərcümə nəzəriyyəsinin inkişaf tarixinə nəzər saldıqdan və müxtəlif dövrlər ərzində yaşayıb yaratmış, fərqli məktəblər və cərəyanları təmsil edən məşhur dilçilər, tərcümə nəzəriyyəçiləri, mütərcimlər tərəfindən səsləndirilən fikir və mülahizələr, eləcə də onların bu nəzəriyyəyə bəxş etdikləri yeni yanaşmaları təqdim etdikdən sonra bu qənaətə gəlirik ki, hansı prizmadan yanaşılmasından asılı olmayaraq

tərcümənin dəyərləndirilməsi məxəz mətnlə hədəf mətnin leksik, üslubi və pragmatik uyğunluğu aspektindən təhlil edilir və məxəz mətndən asılılığı ilə səciyyələnən hədəf mətndə birincidə yer alan eksplisit və ya implisit mənaların, eyhamların, üslubi elementlərin, leksik və kultural əvəzətmələrin maksimum təmin edilməsi əsas meyar hesab edilir. Bu meyarın müəyyən edilməsi isə tərcümə zamanı mətn təhlili, yəni mətnin janrı və növünün müəyyənləşdirilməsi, onun hansı məqsədlə yazılması, mətn müəllifinin oxucuya çatdırmaq istədiyi fikirlərinin tərcümə zamanı necə ötürülməsi, bunun üçün hansı tərcümə metodu və strategiyalarının seçilməsi və bu kimi əsas amillərin müəyyən edilməsi, əslində, bir məqsəd – hədəf dildə adekvat mətnin yaradılmasına xidmət edir. Bəs adekvat tərcüməyə necə nail olmaq olar? Tərcümədə adekvatlıq necə yaranır? Semantik tərcümə nəzəriyyəsi baxımından adekvatlıq anlayışını necə izah etmək olar?

Adekvatlıq dəqiqlikdən ayrılmayan, orijinala bərabər və onunla eyni əhəmiyyətə malik olan, qrammatik, leksik və frazeoloji, üslubi əvəzətmə yolu ilə əldə edilmiş bir hadisədir. Adekvat tərcümədə məqsəd məxəz mətnin məzmununu, estetik mətndə isə həm formasını, həm də məzmununu hədəf mətndə əks etdirməkdir. Adekvat tərcümə elə tərcümədir ki, orada orijinalın oxucuya müəyyən bədii emosional təsir bağışlayan ifadələri, bədii obrazları və bütün fikri olduğu kimi saxlanmış olur. Belə tərcümədə ifadə və sözlərin mümkün ekvivalentlərini tapmaq və onları əvəz edən oxşar ifadələr seçmək lazımdır. Orijinalın milli koloriti və bədiiiliyi saxlanılmalıdır.

Tərcümənin adekvatlığı iki mənada başa düşülür:

- 1) hədəf dilin vasitələri ilə məxəz dildəki mətnin məzmun və forma tamlığının yenidən yaradılması;
- 2) eyni məlumatın hədəf dilin eyni və oxşar vasitələri ilə transformasiya edilməsi.

Hər bir tərcümə mətninin adekvatlığını dəyərləndirərkən belə bir sual qoyulur: Tərcümə kimin üçün nəzərdə tutulur? Hansı mədəni mühitdə yaradılıb? Əslində, bu suallara cavab tapmaq özü də asan məsələ deyil, çünki həm məxəz, həm də hədəf

mətn fərqli mədəni dəyərlər və meylləri təbliğ edə bilər. Yucin Nayda hesab edir ki, belə olan təqdirdə mütərcim özü üçün aşağıdakı prioritetləri müəyyənləşdirməlidir:

- 1) mətndəki ardıcılığın uyğunluğu (consistency) sadə, verbal uyğunluqdan üstün olmalıdır;
- 2) dinamik ekvivalentlik formal uyğunluqdan üstün tutulmalıdır;
- 3) hədəf dildə daha çox nüfuzlu hesab edilən söz və ifadələrin istifadəsinə deyil, bu dildə geniş istifadə edilən və ya hamı tərəfindən qəbul edilərək başa düşülən söz və ifadələrin istifadəsinə daha geniş yer ayrılmalıdır (96, s. 3).

Tərcümədə adekvatlıq mətnin növündən və janrından asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Ona görə də, mütərcim tərcümə edəcəyi mətnin növ və janrından asılı olaraq tərcümə strategiyasını və metodunu özü üçün müəyyənləşdirir və müvafiq istiqamət üzrə mətnin adekvatlığına nail olur. Buradan da belə bir qənaətə gəlmək olar ki, fərqli növdə və üslubda olan mətnlərdə konkret amillər üzrə adekvatlığı dəyərləndirmək üçün standart meyarlar mövcud deyil. İnformativ mətnlərin tərcüməsində məzmun və kommunikativ funksiya adekvatlığı əsas götürülürsə, bədii mətnlərdə isə əsas məqsəd məzmun ilə yanaşı, dilin bədiiliyinin, obrazlılığının, üslubi zənginliyinin təmin edilməsidir. Dilin müxtəlif üslublarına aid mətnlərin hər birinin tərcüməsi zamanı elə əsas cəhətlər mövcuddur ki, məhz onların adekvat transformasiyası tərcümənin keyfiyyətini təmin edir. Biz bədii üslubda mövcud olan obrazlılığı, ifadəliyi, bədii ifadə vasitələrinin zənginliyini elmi üslubda tapa bilmərik, öz növbəsində sonuncu terminlərin zənginliyi, yığcamlığı, mürəkkəb sintaktik quruluşu ilə səciyyəvidir. Məhz adı çəkilən bu xüsusiyyətlərin tərcümədə nəzərə alınaraq hədəf dildə təmin edilməsi müvafiq üslub üzrə mətnin adekvatlığını təmin edir. Bədii üsluba xas mətnlər üçün isə adekvatlıq dedikdə orijinala eyni əhəmiyyətə malik olan, leksik, frazeoloji və üslubi elementlərin nisbi uyğunluğu əsasında əldə olunan tərcümə başa düşülür. Adekvat tərcümədə məxəz mətnin ümumi fikri ilə yanaşı, oxucuya bədii emosional təsir bağışlayan söz və ifadələri, obrazları, milli kolorit və çalarları hədəf mətndə saxlanılmalıdır. Lakin, iki fərqli dilin məhsulu olan bu cür bədii mətnlərin tərcüməsində yuxarıda qeyd olunan şərtlərin təmin edilməsi heç də asan olmur, xüsusilə də bədii tərcümədə. Bədii tərcümə başqa tərcümələrdən

orijinal bədii yaradıcılıqla bilavasitə bağlılığı ilə seçilir, burada söz estetik mahiyyət kəsb edir. Bədii mətn forma və məzmun vəhdəti baxımından bölünməzdir. Mətnin məzmunu özündə koqnitiv (idraki), kultural və estetik məlumatları ehtiva edən müxtəlif növlü informasiya kompleksindən ibarətdir. Mətnin əsas məzmununu təşkil edən və koqnitiv funksiyaları yerinə yetirən idraki məlumatlar olmadıqda, həmin mətnin estetik funksiyası heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki müəllif intensiyası özünü, ilk növbədə, həmin məlumatlarda ehtiva edir, onların necə və hansı şəkildə oxucuya çatdırılması isə artıq estetik funksiyaları daşıyan yardımçı vasitə və üsulların köməyi ilə təmin edilir. Bayronun məşhur “Şilyon Məhbusu” poemasının girişindən bir neçə misralıq nümunəyə baxaq:

My hair is grey, but not with years,
 Nor grew it white
 In a single night,
 As men's have grown from sudden fears:
 My limbs are bow'd, though not with toil,
 But rusted with a vile repose,
 For they have been a dungeon's spoil,
 And mine has been the fate of those

Tərcüməsi:

Saçım qırov kimi ağdır necə də,
 Amma yaşda deyil bu ağlıq, inan;
 Nə də çallaşmayıb bircə gecədə
 Qəfil vahimədən, qəfil qorxudan.
 Ağır zəhmət deyil belimi əyən,
 İnsanın qəddini iş əyə bilməz.
 Qəmli sükunətdə pas atmışam mən,
 Məhbəs salıb məni bu hala, məhbəs¹ (6, səh.137).

Mətnin poetik və yaxud estetik funksiyası vəzn, heca, qafiyə, təkrarlar, assonans, ahəng və s. kimi dilin fonetik imkanlarında, inversiya, elliptik cümlələr

¹ Sətirlərin tərcüməsi Ənvəz Rzaya məxsusdur.

kimi qrammatik səviyyələrdə və nəhayət, bədii ifadə vasitələrini (epitet, metafora, metonimiya və s.) əhatə edən leksik imkanlarında özünü biruzə verir. Əgər hər hansı bir əsərdə koqnitiv məlumatlara deyil, bu sadaladığımız amillərə üstünlük verilsə, onda ifadə olunan məna qeyri-məqbul olacaq və əsər hədəf dilin oxucusu üçün tam anlaşılmaz olaraq qalacaqdır. Bu halda ən yaxşı çıxış yolu məhz estetik funksiyanı mətnin informativ və idraki funksiyası ilə vəhdətini təmin etməkdir. P.Nyumark qeyd edir ki, tərcümə zamanı mənanı aşkara çıxarmaq üçün kontekstə baxmaq lazımdır, müəyyən istisnalar olmaqla (şəxs, ölkə, şəhər və coğrafi adlar) ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir sözü kontekstə müraciət etmədən tərcümə etmək olmaz (94, s. 45). Çünki dildə mövcud olan hər bir söz bədii əsərdə poetik funksiya daşıya bilər, məcazi mənada işlənməklə bədii təəssürat və emosiya ifadə edərək informativ vəzifəsindən fərqli bir məna ifadə edə bilər (məsələn: daş bina – daş ürək, iron fence – Iron Lady).

Tərcümədə adekvatlıq təkcə orijinal ilə forma, məzmun və üslubi uyğunluq baxımından eynilik prizmasından deyil, onların nisbi uyğunluğu və orijinalın məzmununun saxlanması ilə yanaşı, onun ifadəliliyinin hədəf dilin daxili normalarına uyğun şəkildə, müvafiq bədii ifadə vasitələrinin ekvivalentləri ilə transformasiyasına əsasən dəyərləndirilməlidir.

Tərcümə hədəf dildə məxəz dili təşkil edən bütün linqvistik xüsusiyyətlərin mümkün qədər orijinalda olduğu kimi saxlamaqla (bütün səviyyələrdə: fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik və semantik səviyyədə) yenidən ifadə edilməsidir. Bütün bunları hədəf dildə vermək üçün mütərcim hər zaman ekvivalentlik anlayışını nəzərdə saxlamalıdır. Lakin tərcümə nəzəriyyəsində ən çox mübahisə və ziddiyyət doğuran məsələ məhz “ekvivalentlik” və “adekvatlıq” anlayışlarıdır. Bu iki termini bəzən bir-birinin sinonimi kimi, bəzən isə tam fərqli bir anlayış hesab edirlər. Əvvəlcə, bir məqamı qeyd etməliyik ki, hər iki termindən təkcə tərcümə nəzəriyyəsində deyil, müxtəlif elm sahələrində də geniş istifadə edilir. Bütün elmlərin əsasını təşkil edən fəlsəfədə adekvatlığa aşağıdakı kimi təsnif edilir:

“Adekvatlıq [lat. *adaequatus* – bərabərləşdirilmiş – uyğunluq, bərabərlik ekvivalentlik] mahiyyət etibarını ilə digərinin qarşılığını tam mənası ilə qarşılıyan, ehtiva edən düşüncə tərzini” (22, s. 10).

Tərcümədə məzmunu ötürmək üçün, ilk növbədə, tərcümənin semantik problemlərini həll etmək lazımdır. Mütərcim adekvatlığa nail olmaq üçün hədəf dildə tam və ya mütləq ekvivalent olan sözü tapmalı, çoxmənalı leksik vahidlərin konkret mənasını seçməli, kontekstə uyğun mənasını tapmalı, mütərcimin “yalançı dostları”nın mənasına diqqət yetirməli, “ekvivalentsiz leksika”ni ifadə etmək üçün müvafiq söz və ifadəni tapmalı və s. bu kimi tələbləri yerinə yetirməlidir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, orijinal ilə tərcümə arasında mütləq ekvivalentlik nəinki mümkün deyil, həm də tərcümə məqsədlərinə tam nail olmaq üçün ona ehtiyac da yoxdur.

Tərcüməni adekvatlıq baxımından dəyərləndirərkən tətbiq edilən ən əsas meyarları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- adekvat tərcümə məxəz mətnin məzmununu tam və düzgün əks etdirir;
- adekvat tərcümədə hədəf dilin norma və qaydalarına əməl edilir;
- adekvat tərcümə məxəz mətnin üslubi xüsusiyyətlərini əks etdirməklə yanaşı, istifadə edilən üslubi fənd və ekspressiv vasitələrin funksiyasını, eləcə də müəllifin fərdi üslubunu və “dil”ini saxlayır;
- adekvat tərcümə müəllifin oxucuya çatdırmaq istədiyi mesajı və onun məqsədini hədəf dilə ötürür;
- adekvat tərcümə məxəz mətnin öz oxucusunda yaratdığı təəssüratı hədəf mətnin oxucusunda yaratmalıdır.

Sonuncu bənddə vurğulanan fikri ilk dəfə Verner Koller irəli sürsə də, daha çox Naydanın dinamik ekvivalentlik prinsipi kimi tanınır və burada da forma və ya məzmunun aliliyi prinsipləri əsas götürülür. Dinamik və ya funksional ekvivalentlik Naydanın “ekvivalent təsir (response) prinsipi” adlandırdığı anlayışa əsaslanır. Bu prinsipə əsasən reseptor ilə ötürülən mesaj arasındakı əlaqə həmin mesajın orijinal reseptorları (yəni orijinal mətnin auditoriyası) arasındakı münasibətlə eyni olmalıdır. Ötürülən mesaj və ya tərcümə ediləcək mətn hədəf dilin oxucusunun linqvistik və mədəni gözlənti və normalarına uyğunlaşdırılmalıdır. Nayda üçün tərcümənin “təbiiliyi” əsas tələb idi. Onun dinamik ekvivalentlik prinsipi əsasən məxəz dildə olan mesajın ən yaxın təbii ekvivalentinin yaradılmasına əsaslanırdı. Bu reseptor yönümlü yanaşmada həmin təbiiliyi əldə etmək üçün qrammatik, leksik və mədəni amillərin

müvafiq şəkildə uyğunlaşdırılması əsas şərtidir. Hədəf mətndə məxəz mətndəki “yad” ünsürlərdən mümkün qədər yayınmaq lazımdır. O, hesab edirdi ki, tərcümənin uğurlu olması ekvivalent təsirin (response) əldə olunmasından asılıdır. O, bu prinsipi tərcümənin dörd əsas tələbindən bir hesab edirdi, bunlara aşağıdakılar daxildir:

- 1) müəyyən məna ifadə etməlidir;
- 2) orijinalın ruhunu və tərzini ötürməlidir;
- 3) sadə və təbii ifadə formasına malik olmalıdır;
- 4) oxşar təsir yaratmalıdır (96, s. 56).

Naydanın tərcüməyə sistemli yanaşmasının özündən sonrakı mütərcimlərə çox mühüm təsiri olmuşdur, bu baxımdan P.Nyumark və V.Kolleri xüsusi qeyd etmək olar. Kommunikativ tərcümə mahiyyət etibarilə Naydanın dinamik ekvivalentlik prinsipinə oxşayır, belə ki, burada da hədəf dilin oxucusunda oxşar təsirin yaradılması nəzərdə tutulur. Semantik tərcümə isə formal ekvivalentlik prinsipinin davamı kimi çıxış edir. Burada mütərcim məxəz mətnin kontekstual mənasını hədəf dilin semantik və sintaktik strukturunun imkan verdiyi qədər maksimal şəkildə əks etdirməyə çalışır. Lakin burada bir şeyi nəzərdən qaçırmaq olmaz. Hədəf mətnin oxucusunda tam ekvivalent təsirin yaradılması prinsipinə mane olan bir amil də həmin mətnin zaman və məkan baxımından orijinaldan xeyli uzaq olmasıdır, yəni bu gün heç bir mütərcim qədim yunan ədəbiyyatının nümunəsi olan Homerin əsərlərini tərcümə edərkən öz oxucusunda həmin əsərlərin yaratdığı təsiri eynilə yarada bilməz.

P.Nyumark hesab edir ki, əgər tərcümə nəzəriyyəsində ekvivalentlik mövzusu üzərində müzakirə aparılırsa, bu zaman biz sözbəsöz deyil, mətnbəmətn ekvivalentlikdən danışmalıyıq. O, mətnlərin növlərini və mətnlərdəki sözlərin növlərini bir-birindən fərqləndirir və mətnləri üç kateqoriyada təsnif edir:

- 1) elmi-texniki;
- 2) institusional-mədəni;
- 3) bədii mətnlər.

Dildə istifadə olunan hər bir söz ayrıca məna kəsb etdiyindən və istifadə olunduqları kontekstin təsirinə məruz qaldıqlarına görə o, sözlərin müxtəlif mənalarını fərqləndirir:

- funksional sözlər;
- texniki sözlər;
- ümumi sözlər;
- institusional sözlər;
- leksik sözlər;
- konseptual sözlər (94, s. 38).

V.Koller isə ekvivalentliyin beş növünü qeyd edirdi:

1. Denotativ ekvivalentlik. Ekvivalentliyin bu növü mətnin ekstralingvistik məzmunu üzərində qurulur. Koller bu ekvivalentlik prinsipini “məzmun invariantlığı” (üslubi ekvivalentlik) adlandırır.

2. Konnotativ ekvivalentlik. Buraya orijinal mətn ilə tərcümənin oxucuda doğurduğu emosional və assosiativ reaksiyaların ekvivalentliyi daxildir.

3. Mətn-normativ ekvivalentlik. Bu ekvivalentlik tərcümə ediləcək mətnin növündən asılı olaraq müəyyən edilir, başqa sözlə desək, müxtəlif mətnlərə tərcümə prosesində fərqli yanaşmalar tətbiq edilir.

4. Praqmatik ekvivalentlik. Bunu bəzən “kommunikativ ekvivalentlik” də adlandırırlar və əsasən hədəf mətnin reseptoru yönümlü olur. Bu, daha çox Naydanın “dinamik ekvivalentlik” prinsipi ilə üst-üstə düşür.

5. Formal estetik ekvivalentlik. Mətnin forması və estetik funksiyasını, həmçinin məxəz mətnin üslubi xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Bəzən bunu “ekspressiv ekvivalentlik” də adlandırırlar (129, s. 37).

V.N.Komissarov “ekvivalent tərcümə” və “adekvat tərcümə” anlayışlarına bir-biri ilə eyni olmayan, lakin qarşılıqlı əlaqədə olan anlayışlar kimi baxırdı. Onun fikrincə, “adekvat tərcümə” daha geniş mənanı əhatə etməklə yanaşı, həm də müəyyən situasiya daxilində dillərarası kommunikasiya prosesində zəruri olan məna və məzmun tamlığını təmin edə bilən “yaxşı, keyfiyyətli tərcümə” anlayışı ilə sinonimdir. “Ekvivalentlik” dedikdə isə o, dil və nitq vahidlərinin bir-biri ilə semantik uyğunluğunu nəzərdə tuturdu. O, məxəz mətnin semantik toplusu və onun müxtəlif səviyyələrdə tərcüməsinin ölçüsü kimi ekvivalentliyin başa düşülməsinə

əsaslanan ekvivalentlik nəzəriyyəsini təkmilləşdirmişdir. Bu prinsipə əsaslanaraq o, ekvivalentliyin beş səviyyəsini müəyyən etmişdir:

- kommunikasiyanın məqsədinin səviyyəsi;
- təsvir edilən situasiya səviyyəsi;
- həmin situasiyanın təsvir edilməsi səviyyəsi;
- sintaktik strukturların mənasının səviyyəsi;
- leksik vahidlərin mənalari səviyyəsi (45, s. 15).

1970-80-ci illərdə geniş yayılmış Skopos nəzəriyyəsinin məşhur nümayəndələrindən olan K.Rays and H.Vermer tərcümədə adekvatlıq və ekvivalentlik anlayışlarını biri-birindən fərqləndirirdilər. Onlar adekvatlığı məxəz mətn ilə hədəf mətn arasında əlaqə hesab edirdilər, bu əlaqənin özündə də tərcümənin məqsədinin (skopos) əsas cəhət kimi nəzərə alınması vacib hesab edilirdi. Ekvivalentlik dedikdə isə məxəz və hədəf mətnlərin öz mədəniyyətləri daxilində eyni kommunikativ funksiyanı yerinə yetirdiyi zaman həmin mətnlər arasındakı əlaqəni nəzərdə tuturdular (109, s. 107).

Əslində, Skopos nəzəriyyəsi özünəqədərki bütün dixotomiyalar, məsələn, Yucin Nayda tərəfindən irəli sürülən formal və dinamik ekvivalentlik, P.Nyumarkın semantik və kommunikativ tərcümə konsepsiyalarına cavab olaraq yaranmışdı. Çünki bu nəzəriyyə adı çəkilənlərdən xeyli fərqli idi, belə ki, burada göstərilirdi ki, mütərcimin seçimləri məxəz mətnin növü və janrı ilə birbaşa bağlı olmaqla yanaşı, həm də tərcümə məqsədini özündə ehtiva edən tərcümə tapşırığı (translation brief) və hədəf mətnin potensial oxucuları tərəfindən də məhdudlaşa bilər (129, s. 11). Əvvəlki nəzəriyyələrə əsasən müəyyən tərcümə strategiyaları konkret tərcümə situasiyalarına əsasən tətbiq edilirdi. Skopos nəzəriyyəsində isə mətnin necə tərcümə edilməsi üzərində düşünərkən onun növü və janrından daha çox, əsas amil kimi hədəf oxucu nəzərə alınmalıdır. Məhz buna görə də Skopos nəzəriyyəsində tərcümənin qiymətləndirilməsi zamanı ekvivalentliyə əsaslanan yanaşmalardan fərqli olaraq, əsas standart kimi məxəz mətn deyil, hədəf mətnin funksionallığı və ya adekvatlığı əsas götürülür. Bu nəzəriyyəyə əsasən “adekvatlıq” termininə artıq tamamilə başqa bir tərif verilir. Adekvatlıq hər hansı konkret hədəflə bağlı olaraq tərcümənin keyfiyyətini

göstərir, burada məqsəd dedikdə nəzərdə tutulan məqsəd başa düşülür. Adekvat tərcüməyə nail olmaq üçün mütərcim tərcümənin tələb olunduğu konkret situasiya, eləcə də onun ünvanlandığı auditoriya haqqında mümkün qədər çox məlumat əldə etməlidir. Skopos nəzəriyyəsində adekvatlıq anlayışına verilən tərif nəinki özündən əvvəlki, həm də sonrakı nəzəriyyələrdən tamamilə fərqlənirdi. Bu nəzəriyyədən sonra meydana çıxan “Deskriptiv tərcüməşünaslıq”da adekvatlıq hədəf mətnin dil normalarına aid edilirdi.

Rita Oitinen qeyd edir ki, əslində məxəz mətn müəllifi ilə hədəf mətnin oxucusunun hüquqları və maraqları bir-birinə zidd deyil, yəni kommunikativ tərcümədə hədəf dilin oxucusunu nəzərə almaq elə orijinal mətn müəllifinə də sadıq olmaq deməkdir. Çünki mahiyyət etibarını ilə məxəz mətn hədəf dilin və mədəniyyətin daşıyıcıları tərəfindən qəbul edilib sevilirsə, onda məxəz mətnin müəllifi də öz məqsədinə çatmış olar (101, s. 84).

Tərcüməni hədəf dilin oxucusuna sevdirmək müəllifi və onun əsərinin həmin xalqın ədəbiyyatında və mədəniyyətində yaşatması və öz yerini tutması üçün ən gözəl üsuldür.

Yuxarıda sitat gətirilən fikirləri və fərqli yanaşmaları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, hər bir tərcüməni keyfiyyət meyarı baxımından dəyərləndirərkən adekvatlıq və orijinala sədaqət prinsipi əsas götürülür, ona görə də hər bir mütərcim orijinal mətn müəllifinin ifadə etdiyi mənanı, onun niyyətini, əsərinin qayəsini və məqsədini tam şəkildə başa düşmək üçün bütün bilik və bacarığını səfərbər etməlidir. Keyfiyyətli tərcümənin ortaya çıxması üçün ilkin şərtlərdən biri məhz bu qeyd etdiyimiz yanaşmadır. Bu, olmadıqda mütərcim nə müəllifi, nə də onun əsərini hədəf dilin oxucusuna olduğu kimi çatdırma bilməyəcəkdir. Uğurlu tərcümə dil və mədəniyyətlərin qohumluğundan, bənzərliyindən daha çox, mütərcimin məxəz mətn müəllifinin (yazıçı, şair) fikirlərinə bəslədiyi rəğbətdən asılıdır (79, s. 54).

Bu baxımdan, “Bədii tərcümənin təhlilinə dair lüğət”ində Popoviç “tərcümənin adekvatlığı” termininin izahını verərkən onu həm “orijinala sədaqət”, həm də “tərcümədə stilistik ekvivalentlik” anlayışları ilə sinonim kimi qeyd edirdi. “Stilistik ekvivalentlik” isə lüğətdə “Məna invariantlığını saxlamaqla ekspressiv bənzərliyə

nail olmaq üçün həm orijinal, həm də tərcümədə dil elementlərinin funksional ekvivalentliyi” kimi izah edilirdi (107, s. 16).

Dünyada ən çox tərcümə olunan kitablardan biri İncildir. Martin Lüterə (1483-1546) qədər İncili tərcümə edənlər “adekvatlıq” prinsipinə sadıq qalırdılar, bunun çox sadə bir səbəbi var idi, bu kitab təkcə xristianlar üçün deyil, yəhudi və müsəlmanlar üçün də müqəddəs bir kitab sayılırdı. Ona görə də mütərcimlər təkcə onun məzmununa deyil, həm də formasına – oradakı işarələrə və səslənməsinə çox böyük önəm verirdilər, onlar forma və məzmun baxımından orijinala ən yaxın olan tərcümə variantını qoymağa çalışırdılar.

Professor Nizami Tağısoy belə hesab edir ki, tərcümə o zaman yüksək sənət nümunəsi kimi qəbul edilə bilər ki, o əksər parametrləri ilə orijinala adekvat olsun. Adekvatlıqla ekvivalentlik termini bir-birinə uyğundur. Lakin burada söhbət heç də ondan getmir ki, mütərcim ekvivalentliyə, yaxud adekvatlığa böyük zəhmət sərf etmədən nail ola bilər. Adekvat tərcümə orijinala eyni yox, ona bərabər tərcümədir. Dil mədəniyyətin bütün rəngarəngliyini əks etdirdiyindən, mətnin ikinci doğuluşu orijinal mətnin bütün sisteminə toxunan bir prosesdir ki, onun hər bir atomu bu sistemlərin yetərincə dəyişilməsini, yenidən qurulmasını tələb edir. Mütərcim bu faktı nəzərə alaraq orijinalın psixoloji və emosional simasını, onun bədii, fəlsəfi və estetik konsepsiyasını, obrazlar sistemini, intonasiyasını, ritmikasını və harmoniyasını müvafiq şəkildə yaratmağa çalışmalıdır. O, Mixail Lozinskinin “Şeir tərcüməsi sənəti” məqaləsindən sitat gətirərək yazır: “Ritm poeziyanın ən dərin, ən mühüm təşkilədiçi başlanğıcıdır. Ritmin çoxtərəfliliyi..., müxtəlifliyi bizə müxtəlif cür təsir edir və təsadüfi deyildir ki, şairlər özləri üçün lazımi deyimi bu və ya digər ritmik qiyafəyə bürüyürlər... Şair-mütərcim hər şeydən öncə tərcümə etdiyi şeirin ritmini yaratmağı bacarmalıdır” (35, s. 14).

Mətnin tərcüməsində mütərcim fərdiliyinin ortaya çıxması qaçılmazdır, lakin bu da müxtəlif şəkildə ifadə olunur. Burada yüksək sənət nümunəsinə müraciət edərkən mütərcimin orijinalın tərcüməsinə öz möhürünü vurmasından, onun orijinala tərcümə arasında inamlı və nüfuzlu vasitəçi olmasından savayı, məxəz mətndəki situativ məqamların mütərcim tərəfindən zəiflədilməsi, yaxud gücləndirilməsi daha önəmlidir.

Tərcümədə isə söz sırasını saxlamaq tərcümə dilində qrammatik normaların elementar şəkildə pozulmasına xidmət edə bilər. Əlbəttə, belə olduğu təqdirdə adekvat tərcümə haqqında danışmaq da olmaz. Çünki tərcümə orijinala sədaqətlə yanaşı, həm də hədəf dilə sadıqlıyı əks etdirməlidir. Yəni mütərcim müəllif qavrayışının tərəvətini, orijinalın bədii gerçəkliyini əks etdirməyi diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Mütərcim filoloji dəqiqliyi poetik harmoniya ilə sintez etməyi bacarmalıdır. Onun tərcümə prosesində digər mühüm məqamlarla yanaşı, hər iki dili və onların müqayisəli üslubiyyatını yaxşı bilmədən, hər iki ədəbiyyatda janrların, poeziya və nitq üslublarının inkişaf qanunlarını anlamadan, hər iki ədəbiyyatın tarixini və onların qarşılıqlı təsirini öyrənmədən əsl yaradıcı tərcümənin ortaya çıxmasına nail oluna bilməz. Müəllif kimi mütərcim də bədii kəşf qüdrətinə malik sənətkardır. Yaradıcılıq zamanı müəllif həyat həqiqətini, bədii həqiqəti kəşf etdiyi halda, mütərcim müəllifi kəşf edir. “Bərbad tərcümədə başlıca təhlükə odur ki, burada yalnız ayrı-ayrı fikirlər, ifadələr, məcazlar deyil, həmçinin müəllifin mənliyi, yaradıcı siması, dəst-xətti alt-üst edilir, orijinaldakı başqa bir mənlilik, başqa bir üslub ilə əvəz olunur” deyən Xəlil Rza bədii üslubu müəllifin yaradıcı portreti kimi dəyərləndirməklə aşağıdakıları söyləmişdir: “Orijinalın ruhunu təhrif edən, üslubunu aradan qaldıran mütərcimin xəyanəti məhz bunda aşkara çıxır ki, oxucuya o, müəllifin avtoportreti əvəzinə öz avtoportretini təqdim etmiş olur” (35, s. 14).

Gördüyümüz kimi, Xəlil Rzanın tərcümə ilə bağlı nəzəri qənaətləri yetərinə dəyərlidir. Onun fikrincə uğurlu tərcümə üçün orijinalı düzgün oxumaq, onu incəliklərinədək qavramaq lazımdır və buna görə də o, orijinalın dilini, müəllifin yaradıcılığını, üslub keyfiyyətlərini anlamadan, mənsub olduğu ədəbiyyat və xalqı lazımınca tanımadan, yalnız sətiri tərcüməyə güvənməklə çalışan mütərcimlərin hər hansı bir uğur qazanmayacaqlarını, orijinalı təhrif edəcəklərini vurğulamışdır (35, s. 14).

Məhz yuxarıda qeyd olunan məqamları nəzərə alaraq, Sovet dövründə edilmiş tərcümələri (xüsusilə də rus dilindən) təhlil edərkən həmin tərcümələr müasir dövrümüzün meyarları baxımından qiymətləndirilməlidir, o dövrün hakim ideologiyasının təsiri altında edilən tərcümələrin bugünkü müasir ədəbiyyatımız, milli mədəniyyətimizdəki mövqeyini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Bədii əsərin müəllifindən fərqli olaraq, mütərcim hədəf dildə mətnin hansı oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmasını müəyyənləşdirməklə yanaşı, həmin kütlənin dil, danışq, estetik zövq və istəklərini, həmçinin gözləntilərini də nəzərə almalıdır. Lakin bütün bunlarla yanaşı, mütərcim müəllifin mənsub olduğu xalqın milli mədəniyyəti, adət-ənənələri, əsərin meydana çıxdığı ədəbi mühitə yaxından bələd olmalı və onları tərcümədə eks etdirməlidir.

Ş.Nağıyeva E.Etkindən sitat gətirərək yazırdı: “Mütləq tərcümə yalnız müstəsna hallarda mümkün olur. Bir qayda olaraq itkisiz, dəyişikliklərsiz şeir tərcüməsi mümkün deyildir. Şeir tərcüməsi üçün ən başlıcası odur ki, mütərcim hər bir konkret halda məhz hansı itkilərə yol verdiyini dəqiq bilməlidir” (19, s. 105). Şeir tərcüməsində məzmun və məna müxtəlif forma, qafiyyə, ritm və s. kimi poetik vasitələrlə ifadə olunduğundan mütərcim həmin poetik məzmunu hədəf dildə ifadə edərkən qaçılmaz çətinliklərlə üzləşir.

Tərcümə edərkən əsərin təhlili mərhələsində onun ideyası ilə yanaşı emosional ruhunu və estetik funksiyasını dərk etmək və bütün bunları tərcümədə saxlamaq üçün üslubu müəyyənləşdirmək vacib şərtədir. Çünki hər bir müəllif özünəməxsus üsluba malikdir və bu özünü onun əsərlərindəki obrazların dilində, daxili aləmində, hadisələrə münasibətində (xüsusilə nəsr əsərlərində), ritm və ahəngində, bədii ifadə vasitələrində özünü ehtiva edir. Bütün bunları tərcümədə mümkün qədər olduğu kimi çatdırmaq zəruri olsa da, labüd itkilər hesabına başa gəlir. Tərcümə zamanı orijinalı tam dəqiqliyi ilə əks etdirmək mümkün olmur, xüsusilə də şeir tərcüməsində orijinal formanı saxlamağa heç də müvəffəq ola bilmir. Məsələn, Şərq poeziyasının nümunəsi sayılan əruz vəznində yazılan qəzəl və şeirləri ingilis dilinə tərcümə edərkən formanı saxlamaq mümkün deyil. Burada formaca deyil, məzmunca müvafiq elementlər seçilir. Hansı formanın seçilməsindən asılı olmayaraq, əsas vacib amil mənanın təhrif edilməməsidir. Təbii ki, milli koloritin əsas əlaməti kimi formanın (Şərq ədəbiyyatında qəzəl, Qərbdə isə sonet) tam olmasa da, nisbətən saxlanılmasına nail olmaq mütərcim üçün uğur hesab edilir. Lakin çox zaman formanın saxlanılması naminə məzmunun təhrif edilməsi tərcümədə ciddi qüsur kimi qəbul edilir, başqa sözlə, məzmunun formaya qurban verilməsi qeyri-məqbul hesab edilir.

Şeir tərcüməsində şeirin adekvat olması üçün mütərcim həm forma, həm də mənaya xüsusi fikir verməlidir və bu aspektlərdən heç birini digərinə qurban verməməlidir. Lakin bir fakt da nəzərə alınmalıdır ki, mənə hədəf dilin oxucusu tərəfindən başa düşülən şəkildə ifadə edilməlidir.

Əlbəttə, bədii əsəri tərcümə edən şəxs müraciət etdiyi sənətkarın duyğu və həyəcanlarını həssaslıqla qavramalı, onları yaşamağı bacarmalı, obrazlı ifadələrin mahiyyətindəki zərifliyi almaq, müqabilini yaratmaq istedadına malik olmalıdır.

Bütün çətinliklərə baxmayaraq, adekvat tərcüməyə nail olmaq mümkündür və tərcümə fəaliyyətinin qədim tarixə malik olması da bunun əyani sübutudur. Bu mülahizənin tərəfdarı olan müəlliflər aşağıdakı meyarlara əsaslanırlar:

- a) insanların əksəriyyətinin düşüncə tərzini ümumi məntiqə əsaslanır;
- b) əsas dil vahidləri bütün insanlar üçün universal səciyyə daşıyan anlayışları ifadə edir;
- c) bütün dillərdə kultural səciyyəli sözlər olduğu kimi, dil universaliləri də mövcuddur;
- ç) reallıq öz-özlüyündə mövcuddur və öz ifadəsini yalnız insan dilində tapır;
- d) dillər ifadə imkanları baxımından zəngin olduğundan hər hansı bir dildə ifadə olunan hər şey digər bir dilə çevrilə bilər.

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş bədii ədəbiyyat nümunələrində bir sıra tərcümə metodlarının istifadəsi və adekvatlığa nail olunması zamanı qarşıya çıxan problemlərin tədqiqi həmin tərcümələrin dəyərləndirilməsi və qiymətləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bədii tərcümə, xüsusilə poeziya tərcüməsi ilə məşğul olan mütərcimin məxəz və hədəf dili eyni səviyyədə bilməsi tərcümənin keyfiyyətindən xəbər verir.

Adekvatlıq ilə ekvivalentlik arasındakı fərqə gəldikdə isə, demək olar ki, tərcümənin işarə adekvatlığı baxımından qiymətləndirilməsi kateqoriyası kimi adekvat tərcümə yaxşı tərcümə hesab edilir, ekvivalent tərcümə isə texniki kateqoriya baxımından məxəz və hədəf mətnlərin məzmunu arasında eynilik və bənzərliyi özündə əks etdirən bir standartdır. Məqsəd baxımından götürdükdə isə tərcümənin adekvatlığı tərcümə proseduruna (proses) aid olur, belə ki, o, dillərarası və

mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın xüsusiyyətlərini göstərir və nitq vahidlərinin yaranması (semantik, birləşmələr, söz düzəltmə və s.), kommunikativ situasiyanın tələblərinə cavab verən tərcümə strategiyalarının seçilməsi prosesini müəyyənləşdirir.

Ekvivalent tərcümə ekvivalentlərə əsaslanan, ekvivalentlər əsasında qurulmuş tərcümədir. Nayda iki ekvivalent növü göstərir: formal ekvivalent (formal equivalence) və dinamik ekvivalent (dynamic equivalence) (96, s. 106).

Formal ekvivalent dedikdə məxəz və tərcümə mətnləri arasında mümkün qədər yaxın forma və məzmun uyğunluğu, dinamik ekvivalent isə hədəf mətnin oxucusuna məxəz mətnin ekvivalent təsiri başa düşülür, yəni məxəz mətn öz oxucusuna hansı təsiri bağışlayırsa, hədəf mətn də öz oxucusuna eyni təsiri bağışlamalıdır. Lakin oxşar təsir prinsipinin təmin edilməsi bəzən bədii mətnlərin tərcüməsi zamanı orijinal formanın xüsusiyyətləri itməsi ilə nəticələnir. Buna görə də belə mətnlərin tərcüməsi zamanı dinamik ekvivalentlik metodundan istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Dinamik ekvivalentlik tərcümə zamanı hədəf dilin oxucu kütləsini nəzərə almalıdır ki, effektiv tərcümə əldə olunsun. Dinamik ekvivalentliyə görə mütərcim şərh etməlidir. Dinamik ekvivalentlik hərfi tərcüməni rədd etməklə yanaşı, tərcüməni hədəf mədəniyyətə uyğunlaşdırır. Burada mədəni amillər dominantlıq təşkil etməklə mənanın bir dildən digərinə effektiv ötürülməsi də təmin edilir. Dinamik ekvivalentlikdə sözün deyil, fikrin ötürülməsi əsas götürülür.

Ekvivalent tərcümə məxəz və hədəf dildəki mətnlərin bir-birinə uyğunluğunu təmin edir, çünki, hər iki mətn müxtəlif mədəniyyətlərdə oxşar kommunikativ funksiyaları yerinə yetirir. Məzmun baxımından tərcümənin adekvatlığı faktiki tərcümə fəaliyyətinə əsaslanır və kommunikativ situasiyaya uyğun gəlmək şərti ilə tərcümə ilə bağlı güzəşt xarakterli qərarların qəbul edilməsini dəstəkləyir, ekvivalent tərcümə isə məxəz dildəki mətnin kommunikativ funksional invariantlarının maksimum şəkildə hədəf mətndə verilməsini nəzərdə tutur. Tərcümənin semantik nəzəriyyəsi orijinal və tərcümə mətnlərinin məna baxımından məzmun ekvivalentliyinin öyrənilməsinə əsaslanır.

Adekvatlığın dərəcəsindən asılı olaraq L.Barxudarov tərcüməni üç müvafiq növə ayırırdı:

1. Adekvat tərcümə.
2. Hərfi (sözbəsöz) tərcümə.
3. Sərbəst tərcümə.

O, tərcümənin adekvatlığını dəyərləndirərkən aşağıdakı prinsipləri əsas hesab edirdi:

1. Adekvat tərcümə məxəz mətnin mənasını düzgün şəkildə ötürür.
2. Adekvat tərcümədə hədəf mətnin qayda və normalarına düzgün şəkildə əməl edilir.
3. Adekvat tərcümə məxəz mətnin üslubi xüsusiyyətlərini, istifadə edilmiş bədii ifadə vasitələri və üslubi priyomları, eləcə də müəllifin özünəməxsus üslubu və dilinə xas olan əlamətləri hədəf dilə ötürür.

4. Müəllifin çatdırmaq istədiyi mesajı və niyyətini ötürür.

5. Məxəz mətnin oxucuda yaratdığı təsir hədəf mətnin oxucusunda da yaranır (54, s. 41).

Ş.Nağıyeva L.A.Bunindən sitat gətirərək adekvatlığın qorunub saxlanması haqqında yazırdı: “Mən tərcümə edərkən hər vəchlə məxəz mətnə yaxın olmağa, dilin sadəliyini, müqayisə və epitetləri, sözlərin müvafiq şəkildə təkrarlanmasını, hətta misraların sayı və yerləşməsinə mümkün qədər saxlamağa çalışdım. Bu heç də asan deyildi” (19, s. 41).

Ünsiyyət vasitəsi olan dil işarələr sistemindən ibarətdir, biz işarələrlə ifadə olunmuş referentlərə öz subyektiv münasibətimizi bildiririk. Müqayisə üçün Azərbaycan və ingilis dillərində aşağıdakı sözləri misal göstərə bilərik: ölmək-vəfat etmək-gəbərmək-cəhənnəmə vasil olmaq (to die-to pass away-to kick the bucket-to go to the hell, to pop off to). Bu sözlərin referenti birdir, ancaq onlar müxtəlif subyektiv münasibət ifadə edir. Bu subyektiv (emosional, ekspressiv, üslubi) münasibət praqmatik münasibət, onun ifadə etdiyi məna isə praqmatik məna adlanır.

Hər bir sözün referensial mənası ilə onun kontekstual mənası arasında fərq var, məsələn, ingilis dilində “father”, “daddy”, və “pop”, “pater”, “old man” sözlərinin referenti eynidir, hər beş söz eyni fiziki obyektə ifadə edir, yəni “ata”. Amma müxtəlif kontekstlər daxilində bu sözlər istifadə olunduqda bir-birini əvəz edə bilmir,

yəni sinonim kimi çıxış etmir. Burada danşanın ifadə olunan obyektə (şəxsə) münasibəti, onun kimliyi, şəxsiyyəti, həmin şəxsin ataya olan münasibəti, hiss və duyğuları, emosional vəziyyəti və nitqin formal və yaxud qeyri-formallığı, dialektik xarakteri kimi amillər nəzərə alınmalıdır. Nəzərə alsaq ki, hələ məxəz dil daxilində eyni mənəni ifadə edən sözün müxtəlif kontekstlər daxilində fərqli sözlərlə ifadə olunma imkanı bu qədər genişdir, onda belə sözlərin tərcümə prosesində yaratdığı çətinliyi başa düşmək olar. Sözün kontekst daxilində qazandığı praqmatik mənəni tərcümədə ötürmək leksik uyğunluğa nail olmaqdan daha çətinidir. Azərbaycan dilində həmin sözlər “ata”, “atacan”, “dədə” və s. kimi ifadə oluna bilər. Söz birləşməsi daxilində, məsələn, “a mom-and-pop business” ifadəsində isə bu sözü tamam başqa bir alternativ ilə tərcümə edirik (“ailə biznesi”).

Ona görə tərcümədə də hər hansı leksik vahidin ayrıca götürülmüş mənəsi deyil, onun müvafiq kontekst daxilində ifadə etdiyi mənəni və anlamı ifadə etmək lazımdır. Bu baxımdan belə demək olar ki, mütərcim məxəz mətnin kommunikativ funksiyasını tərcümə etməlidir, yəni mətn daxili leksik vahidləri deyil, mətnin özünü “bütöv bir vahid” kimi tərcümə etməlidir.

Praqmatika anlayışı təkcə praqmatik mənə ilə məhdudlaşmır. Bu, praqmatik mənədən daha geniş olub ünsiyyət prosesində iştirak edənlərin mətni dərk etmə dərəcəsi, linqvistik və ekstralingvistik təcrübəsindən asılı bütün problemləri əhatə edir. Ünsiyyət prosesində iştirak edənlərin ekstralingvistik təcrübəsi, hazırlığı, dünya bilgisi (world knowledge) məxəz dilin başa düşülməsinə müəyyən qədər kömək edir. Praqmatik mənənin transformasiyası zamanı ekvivalentin seçilməsi daha geniş kontekstdən asılı olur. Tərcümənin məqsədi ayrıca götürülmüş sözləri (referentləri) deyil, bütün mətni tərcümə etməkdir, ona görə də geniş kontekstin tərcümə prosesində əhəmiyyəti daha böyükdür. Lakin bəzən geniş kontekst belə sözün mənəsini dəqiqləşdirməyə imkan vermir, o zaman mütərcim dil kontekstindən kənara çıxaraq ekstralingvistik situasiyaya müraciət edir. Bu halda isə mütərcim məxəz və hədəf dillərdən başqa, məxəz ölkənin tarixini, mədəniyyətini, coğrafiyasını, siyasi quruluşunu, adət-ənənələrini və ən əsası tərcümə etdiyi mövzunu bilməlidir.

Mona Beyker müvafiq linqvistik anlayışları dillərarası çevirmə prosesinə tətbiq etməklə tərcümədə praqmatik ekvivalentliyin müxtəlif aspektlərini nəzərdən keçirir və praqmatikaya belə tərif verir: “Praqmatika uzusu (language in use) öyrənir, burada mənanı linqvistik sistemin yaratdığı kimi deyil, kommunikativ situasiyanın iştirakçıları tərəfindən ötürülən və manipulyasiya edilən bir anlam kimi tədqiq edir” (51, s. 217). O, üç əsas praqmatik konsepti irəli sürür:

- bağlılıq (məndaxili əlaqə);
- fərzətmə;
- eyham.

Məndaxili bağlılıq cümlələr arasındakı əlaqə ilə şərtləndirilir və həmin mətni oxuyan və ya dinləyən şəxsin gözləntiləri və dünya (fon) biliklərindən asılı olur. Təbii ki, bu amil məxəz və hədəf dilin oxucuları üçün eyni ola bilməz.

Fərzətmə də mətnin əlaqəliliyi ilə bilavasitə bağlıdır, Mona Beyker bunu “praqmatik nəticə” adlandırır. Burada əsas məsələ mətn müəllifinin onun reseptorlarının sahib olduqları və ya həmin mətni başa düşmək üçün zəruri olan biliklərinin olub-olmaması ilə bağlıdır.

Mona Beyker praqmatik nəticənin başqa bir forması olan eyhama daha çox önəm verir, burada isə o, danışanın söylədiklərindən daha çox nəyə eyham vurmasını və ya nəyi nəzərdə tutmasını əsas amil kimi götürür (51, s. 218).

Sözlərin çoxmənalılığının müəyyən edilməsi – biz sözlərin mənasını üç müxtəlif mənbədən alırıq: a) konvensiyaya (sövdələşməyə) görə dilin bu işarəsi filan şeyi bildirəcək; b) situasiyaya (kontekstə) görə o konkret dilin mənasını bizə anladır; c) fon biliklər hesabına ki, bu kontekstdə (situasiyada) nə var, yəni dilin bu işarəsi onun məhz başqa bir şey olduğunu yox, bu şey olduğunu bildirir.

P.Nyumark qeyd edir ki, hədəf dildə məxəz dildəki sözün mənasını ifadə etmək üçün müxtəlif sinonimlər olduqda, mütərcim məxəz dildəki sözün dəqiq tərcüməsi olan deyil, üslubi baxımından mətnə tam uyğun olanı (adekvat, münasib) seçməlidir (94, s. 165).

R.Novruzov yazır ki, əsərin müəllifindən fərqli olaraq, tərcümə zamanı resipiyent, yəni tərcüməçi, obyektiv gerçəkliyi deyil, müəllif tərəfindən yaradılmış

bədii gerçəkliyi əks etdirməlidir. Müəllifin əks etdirdiyi gerçəklik məhz onun müəyyən etdiyi çərçivələrlə məhdudlaşan gerçəklikdir (23, s. 95).

Tərcümə nəzəriyyəsinin tarixinə nəzər salsaq, 1960-ci illərdən etibarən müxtəlif yanaşma və konsepsiyaların mövcud olduğunu görə bilərik, məsələn, formal və ya dinamik ekvivalentlik, semantik və ya kommunikativ tərcümə, linqvistik və ya funksional yanaşma, adekvatlıq və ya məqbulluq (acceptability). Bu yanaşma və konsepsiyalar əsasən iki əks qütb, yəni məxəz və ya hədəf dil yönümlü tərcümə məsələsini təhlil etmək məqsədi ilə irəli sürülmüşdür.

Deskriptiv tərcüməşünaslığın pionerlərindən olan Qideon Turi “adekvat” və “məqbul” (acceptable) tərcümə kateqoriyalarını aydınlaşdırarkən ekvivalentlik anlayışını rəhbər tutur. O hesab edir ki, əgər tərcümə prosesi məxəz mətn yönümlüdürsə, onda əldə olunmuş nəticə adekvat olacaqdır, əksinə, o, hədəf dildə mövcud normalara əsaslanarsa, deməli, hədəf dildə məqbul bir mətn ortaya çıxacaqdır. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, adekvat tərcüməyə nail olmaq üçün mütərcim məxəz mətnin və ümumilikdə məxəz dilin normalarına sadıq qalmalıdır, lakin hədəf dildə məqbul hesab edilən tərcümə məhsulu əldə etmək üçün isə o, hədəf dil və hədəf mətnin normalarına əməl etməlidir (124, s. 208).

Bu yanaşmalardan hər birinin düzgün seçilməsi müəyyən amillərdən asılıdır. Bədii tərcümədə mütərcim adətən retrospektiv yanaşma prinsipini üstün tutur, yəni o, əsasən məxəz mətnə, onun müəllifinə, müəllifin nəyi və necə deməyinə “baxır”, hədəf dildə istinad etmək və ya ondan qəlib kimi istifadə etmək üçün heç bir paralel mətn mövcud deyil. Mütərcim məxəz mətn müəllifinə sadıq qalmalıdır, çünki o, məxəz mətni hədəf dildə yenidən yaratsa da, tərcümə məxəz mətn müəllifinin adı ilə yayımlanacaqdır.

Ənənəvi ekvivalent yönümlü yanaşmada tərcümə prosesinin ilkin mərhələsində məxəz mətnin təhlili əsas götürülür, yəni məxəz mətnin xüsusi (kommunikativ) “dəyəri” hədəf mətndə də eyni qaydada əksini tapmalıdır. Buradan belə çıxır ki, tərcümə nəticəsində ərsəyə gələn hədəf mətn məxəz mətnə tabe olur. Funksional yanaşmada isə, əksinə, tərcümə prosesində məxəz mətnin xüsusiyyətləri deyil, ondan daha çox üstün hesab edilən tərcümə məqsədi (skopos) başlıca amil hesab edilir və bu

da iki mətn arasındakı istənilən növ bənzərlikdən də üstün sayılır. Tərcümənin məqsədi isə funksional və kommunikativ baxımdan müvafiq və məqbul olan hədəf mətnin yaradılmasıdır. Funksional tərcümə nəzəriyyəsində mətn əsas amil kimi çıxış edirdi, lakin 90-cı illərdən sonra mədəniyyət tərcümə vahidinə çevrildi. Tərcümə edilən mətnin hədəf mədəniyyətdəki rolu əsas amil kimi ön plana çəkilirdi.

Bədii tərcümədən fərqli olaraq pragmatik tərcümələrdə isə mütərcim fərqli mövqe nümayiş etdirir. Belə ki, bu dəfə o, prospektiv yanaşma prinsipini rəhbər tutur, məxəz mətnə deyil, irəli yəni hədəf mətnə “baxır”, hədəf dildə mövcud olan paralel mətnlərdən yararlanır və hədəf dilin oxucularının gözlənti və tələblərinə cavab verən bir mətn yaratmağa çalışır.

Tərcüməyə pragmatik yanaşma mükəmməl tərcüməyə nail olmaq üçün əsas amildir, çünki belə yanaşma kompleks olmaqla geniş konteksti, nitq aktını, mətnin kommunikativ məqsədli motivasiyasını, onun funksional parametrlərini, ekvivalentlik və adekvatlıq dərəcəsini nəzərə alır (4, s. 39).

Linqvistik, eləcə də pragmatik yanaşmada mətn artıq tərcümə vahidi kimi götürülür və məxəz mətnin əsasən yeni mühitdə, yəni hədəf dil və hədəf mədəniyyətdə yenidən yaradılması nəzərdə tutulur. Burada diqqət artıq daha kiçik tərcümə vahidlərindən (sözlər, cümlələr) makro vahid olan mətnə yönəldi. Əgər biz tərcüməni iki müxtəlif mədəniyyətin nümayəndələri arasında kommunikativ ünsiyyət prosesi kimi səciyyələndiririksə, o zaman məxəz mətnin təhlili həm intratekstual (mətndaxili), həm də ekstratekstual (mətnxarici) amilləri özündə ehtiva edən pragmatik modelə əsaslanmalıdır. Çünki mətnlər müəyyən kommunikativ situasiya daxilində başa düşülən və təhlil edilən verbal və qeyri-verbal elementlərdən ibarətdir. Pragmatik mətn nəzəriyyəsinə əsasən həm məxəz, həm də hədəf mətnin müəyyən bir situasiya daxilində işlənməsi zamanı yerinə yetirdiyi kommunikativ funksiya əsas hesab edilir və həmin mətnlərin bütün digər semantik və sintaktik xüsusiyyətləri bu meyardan asılıdır. Ona görə də tərcümə nəzəriyyəsi ilə mətn dilçiliyi ilə bağlıdır. Mətn dilçiliyi kimi tərcümə nəzəriyyəsi də mətnin əvvəlini və sonunu, abzaslardakı keçidləri, temporal və lokal nisbətləri, söyləmin aktual üzvlənməsini, kommunikativ

intensiya, presuppozisiyalar, mətnaltı məna və digər vacib elementləri nəzərə almalıdır (4, s. 39)

Müxtəlif üslublarda (elmi, elmi-kütləvi, rəsmi-işgüzar, publisistik, məişət) tərtib edilmiş mətnlərin tərcüməsi zamanı mütərcimdən maksimal dərəcədə orijinala yaxınlıq prinsipini saxlamaqla yanaşı, verilmiş məlumatı dəqiq ötürmək də tələb olunur. Bununla yanaşı, məxəz mətnin funksional-üslubi xüsusiyyətlərini münasib şəkildə qoruyub saxlamaq da vacibdir. Məhz bu yolla tərcümə prosesində ötürülən məlumatın funksional-üslubi adekvatlığını təmin etmək olar, yəni rəsmi-işgüzar və elmi mətnlər mütərcimdən məlumatın mümkün qədər dəqiq ötürülməsini tələb etməklə yanaşı, mütərcimin işlədiyi sahə üzrə zəruri biliyə malik olmasını da şərtləndirir.

Elmi-kütləvi, publisistik və məişət üslubuna aid olan mətnlərin tərcüməsi zamanı isə mütərcim təkcə mətndə hansı məlumatın ötürüldüyünü deyil, həm də həmin məlumatın necə ötürülməsini də nəzərə almalıdır. Məxəz mətn nə qədər emosional ifadə vasitələri və ekspressivliklə zəngin olarsa, onun bu üslubi əlamətlərini qoruyub saxlamaq, eləcə də hədəf dilin linqvistik ifadə vasitələri ilə adekvat şəkildə ifadə edilməsi bir o qədər də çətin olar. Bədii mətnlərdə isə vəziyyət tamamilə fərqlidir, burada əsas amil ədəbi dilin bütün funksional-üslubi növlərini özündə ehtiva edən informasiya deyil, onun oxucularına olan estetik təsirdir. Lakin estetik təsirlə yanaşı, hər bir bədii əsər obyektiv gerçəkliklərin, həyatda baş verən real hadisələrin dərk edilməsinə xidmət edən koqnitiv (idraki) funksiya daşıyır. Koqnitiv funksiyanın əhəmiyyəti vurğulansa da, istənilən bədii ədəbiyyat nümunəsinin tərcüməsinin qiymətləndirilməsində meyar kimi məxəz və hədəf mətnlərdə estetik təsirinin adekvat olması əsas götürülür. Bədii tərcümənin oxucuya estetik təsirinin adekvatlığına nail olmaq üçün müəllifin əsas niyyətini (intensiya) və orijinalın tematik yönəmini aydınlaşdırmaq lazımdır (5, s. 58).

Semantik tərcümə daha çox hərfi xarakter daşıyır, yəni burada orijinal məna və formanın saxlanılmasına üstünlük verilir və əsasən də “yüksək status”lu mətnlərin (dini, hüquqi, ədəbi və hətta siyasi) tərcüməsində istifadə edilir.

Burada bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, bəzən praqmatik adekvatlığa nail olmaq üçün ekvivalentlik və yaxud adekvatlıq anlayışında məxəz mətnin üslubi və ekspressiv özəlliyinin ön plana çəkildiyi estetik funksiyasının ötürülməsi prinsipi pozulur, bunun ən bariz nümunəsi kimi bu gün dünyada geniş tətbiq edilən maşın tərcüməsidir. Maşın tərcüməsinin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsi meyarında praqmatik adekvatlıq anlayışı tərcümənin dəqiqliyi prinsipini əvəz edir. Buradan isə belə bir sual meydana çıxır: adekvat olmayan mətn nə dərəcədə dəqiq ola bilər?

Mətnin ekstratekstual amillərini təhlil edərkən 7 əsas amil nəzərdə tutulur: mətn müəllifi və ya onun ötürücüsü (kim?), mətn müəllifi və ya onun ötürücüsünün niyyəti (nə üçün?), mətnin reseptoru və ya ünvanlandığı şəxs (kimə?), mətnin ötürülmə vasitəsi, zaman (nə zaman?), məkan (harada?) və motiv (nə üçün?) (5, s. 187).

Tərcümə məqsədləri üçün mətnlərin təsnifləndirilməsinin əhəmiyyətini vurğulayan ilk nəzəriyyəçilərdən biri K.Rays olmuşdur. Onun tərcümə yönümlü mətn tipologiyasında məqsəd tərcümələrin keyfiyyətini dəyərləndirmək üçün obyektiv meyarların müəyyən edilməsi olmuşdur. O, mətnləri üç növdə təsnif etmişdi (109, s. 98):

1. informativ mətnlər;
2. ekspressiv mətnlər;
3. apelyativ (appellative) və ya operativ mətnlər.

K.Rays və H.Vermer adekvatlığa məxəz mətnin tələb olunan standartı və keyfiyyəti ilə bağlı dinamik anlayış kimi baxırdılar. K.Rays tərcümədə adekvatlığı dəyərləndirmək üçün bir sıra intralingvistik və ekstralingvistik amilləri qeyd edir. Buraya aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) *intralingvistik meyarlar*: semantik, leksik, qrammatik və üslubi xüsusiyyətlər;
- 2) *ekstralingvistik meyarlar*: kommunikativ situasiya, mövzu, zaman, məkan, məlumatın ötürücüsü, reseptor və emosional eyhamlar (yumor, kinayə, sarkazm və s.).

K.Rays belə hesab edir ki, məhz mətn növlərinə əsasən tərcümə metodlarını müəyyən etmək mümkündür. Məsələn, informativ mətnlərin (məruzə və dərsləklər) tərcüməsində məzmun invariantlığının təmin edilməsi əsas məqsəd hesab edilir və mətnə öz əksini tapan məlumat tam şəkildə ötürüldükdə tərcümə uğurlu hesab edilir. Ekspressiv mətnlərin (bədi mətn) tərcüməsində isə əsas məqsəd kimi məzmunla

barəbər bədii formanın bənzərliyinin təmin edilməsidir. Apelyativ və ya operativ mətnlərin (reklam mətnləri, təbliğat bukletləri və s.) tərcüməsində məqsəd davranış reaksiyasının eyniliyinin təmin edilməsidir, bu tip mətnlərin tərcüməsində tətbiq edilən metod kimi o, adaptasiya üsulunu göstərdi. Onun mətn tipologiyasına əsasən mətni tərcümə edərkən iki mərhələli yanaşma əsas götürülür: mətnin təhlili mərhələsi və yenidən verbalizasiyası. Mətnin təhlili mərhələsinə mətn növünün, janr və üslubunun (lingvistik formanın) müəyyənləşdirilməsi daxildir. Bu, ən mühüm mərhələ olmaqla mütərcimin hansı tərcümə metodundan istifadə etməsini müəyyənləşdirir (109, s. 67).

A.Noybert isə mətnin parametrlərinə kommunikativ məram (intensiya), situativlik, informativlik, mənaların əlaqəsi, kommunikantların bilik fondunun, həm də fon biliklərinin ümumiliyini aid edirdi (4, s. 39).

Formal ekvivalent yönümlü tərcümələr əsasən məxəz yönümlüdür, yəni bu tərcümənin məqsədi məxəz mətnin forma və məzmununun əsas cəhətlərini tərcümədə mümkün qədər əks etdirməkdir. Mahiyyət etibarı ilə bu semantik tərcümədir. Semantik tərcümə zamanı mütərcim məxəz mətnə ifadə olunmuş bütün mənaları başa düşərək hədəf mətnə oxucuya mümkün qədər tam şəkildə çatdırır. Hər hansı bir dildə ifadə olunmuş fikri başqa bir dilə ötürmək və onu tərcümədə olduğu kimi əks etdirmək labüd itkilər hesabına başa gəlir, çünki yeni ifadələr tamamilə başqa bir semantik sistemin tərkib hissəsidir. Hələ təxminən 150 il bundan əvvəl Yakob Qrimm bu həqiqəti belə bir bənzətmə ilə ifadə etmişdi: “Tərcümə müxtəlif sahələrdə başa çatan dəniz səyahətinə bənzəyir” (89, s. 56).

Tərcümə zamanı mətnin təhlili prosesi ümumilikdə mürəkkəb bir proses olmaqla yanaşı, müyyən lingvistik və ekstralingvistik bilik və bacarıqlara əsaslanan labüd qərarların qəbul edilməsini şərtləndirir. Bu zaman təhlil müvafiq ardıcılıqla aşağıdakı sahələr üzrə aparılmalıdır:

a) mətnin tərcümədən öncə müvafiq lingvistik xüsusiyyətlərinin sistemləşdirilməsi;

b) leksik səviyyədə tərcümənin həyata keçirilməsi mərhələlərinin təhlili (tərcümə vahidinin müəyyənləşdirilməsi, leksik transformasiyalar, məzmunun öyrənilməsi və s.);

c) qrammatik səviyyədə mətnin tərcüməsi imkanlarının müəyyən edilməsi (məxəz mətnin qrammatik konstruksiya və parametrlərinin təhlil edilərək hədəf dilin müvafiq vasitələri ilə ifadə etmək imkanlarının müəyyənləşdirilməsi);

d) tərcümədə stilistik adekvatlığa nail olmaq üçün müvafiq yolların tapılması (məxəz mətndəki janr və üslubu saxlamaq üçün hədəf dildə müvafiq bədii ifadə və linqvistik vasitələrin seçilməsi, müəllifin özünəməxsus üslubu və ayrı-ayrı üslubi vasitələrin verilməsi yollarının müəyyən edilməsi);

e) məxəz mətnin praqmatik və funksional cəhətdən adekvat tərcüməsinə nail olmaq üçün müvafiq imkanların dəyərləndirilməsi;

f) məxəz mətnin təhlili üzrə əldə edilmiş nəticələrin yenidən dəyərləndirilərək tərcümə prosesi ilə bağlı konkret qərarların qəbul edilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, tərcümələrdə tez-tez rast gəlinən təhrif və nöqsanların əksəriyyəti məhz məxəz mətnin tərcümə prosesindən əvvəl ətraflı şəhr edilməməsi və yuxarıda qeyd edilən amillərin müəyyənləşdirilməməsi nəticəsində baş verir. Heç şübhəsiz, bu amillərin nəzərə alınması həm semantik, həm də praqmatik baxımdan adekvat tərcüməyə nail olmaq üçün çox mühüm bir şərtidir.

Tərcüməyə başlamamışdan əvvəl mütərcim mətnin dilinə əsasən mühüm amilləri özü üçün müəyyənləşdirməlidir. Buraya mətnin hansı janrda yazılması, funksional üslubu (bədii, elmi, publisistik və s.) daxildir. Mətnin əsas spesifikasiyasını, mənə çalarlarını onun məzmunu deyil, məhz janrı və funksional üslubu müəyyənləşdirir. Bu da özünü mətnin formasında göstərir. Tərcümədə də ən çətin məsələ elə formanın saxlanılmasına nail olmaqdır ki, bu da heç də hər zaman alınmır. Lakin üslubi elementlər xatirinə, formanı saxlamaq naminə, mətnin əsas mənə yükünü daşıyan koqnitiv funksiyasına laqeyd qalmaq olmaz.

Tərcümə nəzəriyyəsində ən qədimdən formalaşmış mülahizə və yanaşmalardan tutmuş müasir cərəyanlar və nəzəriyyəçilərin irəli sürdükləri müxtəlif fikirlərə qədər hamısında ümumi bir prinsip var: tərcümədə adekvatlığın təmin edilməsi və yaxud

adekvat tərcüməyə nail olmaq. Təhlil və yanaşma aspekti baxımından fikirlər müxtəlif olsa da, bu yarım fəsildə qeyd olunanları ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, adekvatlıq, xüsusilə semantik tərcümədə hədəf mətnin məxəz mətnə məzmun, leksik, frazeoloji və estetik elementlərin uyğunluğunun maksimum təmin edilməsi kimi nəzərdə tutulur.

1.2. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə ənənələrinin formalaşması və tərcümələrdə semantik adekvatlığın təmin edilməsi (“Yerə enmiş ay” və “1984” romanlarının təhlili əsasında)

Hər bir xalqın coğrafi mövqeyi, tarixinin qədimliyi qədər, onun adət-ənənləri, mədəniyyəti, ədəbiyyatının zənginliyi, özünəməxsusluğu onun dünya xalqları arasında seçilməsinə və tanınmasına xidmət edir. Zəngin tarixi keçmişə malik Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyətinə və ədəbiyyatına dahi sənətkarlar bəxş etmişdir. Bu tarixi şəxsiyyətlər və dahilər, onların əsərlərinin dünya ədəbiyyatına qovuşması, başqa xalqlara tanıtılması tərcümənin sayəsində mümkün olmuşdur. Deməli, ölkəmizdə tərcümə sənətinin tarixi elə mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın tarixi qədər qədimdir. Azərbaycanda ilk yazılı tərcümələrin (xüsusilə, fars dilindən) hələ XI əsrlərə gedib çıxması faktını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, ölkəmizdə tərcümə sənəti qədim tarixə malikdir. Qədim dövrlərdən bəri Azərbaycanda məskunlaşmış yerli xalqın – aborigen türklərin uzun müddət ərzində ərəblər və farslarla ictimai-siyasi və mədəni əlaqələrdə olması, islam mədəniyyətinin yaranmasında bilavasitə iştirak etməsi bədi tərcümənin tarixi zərurətdən meydana çıxması faktını təsdiq edir. Məhz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Qurani-Kərimin “İxlas” (112-ci surə) surəsinin sərbəst tərcüməsinin verilməsi Azərbaycanda tərcümə sənətinin qədimliyini sübut edən ən tutarlı dəlillərdən biridir (4, s. 41).

XV-XVI əsrlərdə milli ədəbi dilin inkişafı, Səfəvilərin dövlətinin yaradılmasından sonra Azərbaycan dilinə dövlət səviyyəsində qayğı və himayə göstərilməsi, türk dilinin dövlət dili səviyyəsində yüksəlməsi tərcümə əsərlərinin geniş yayılmasını şərtləndirmişdir. Bu dövrə aid Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatı

nümunələri əsasən ərəb-fars dillərində yazılmış əsərlərin tərcümələrindən ibarətdir. Tərcümələrin sayca çoxluğu ilə yanaşı, mövzu və forma rəngarəngliyi, eləcə də janr müxtəlifliyi diqqəti cəlb edir (4, s. 63).

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının Qərbi Avropa dillərinə, o cümlədən ingilis dilinə tərcüməsinin XVII əsrdən etibarən başladığını, XVIII əsrdən isə daha intensiv şəkil aldığı söyləmək olar. Bu vaxtdan etibarən Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi klassiklərin əsərləri Avropada öyrənilməklə bərabər, eyni zamanda əcnəbi xalqların dillərinə də tərcümə edilməyə başlanmışdır.

XVIII əsrdə Azərbaycanda mövcud olan ictimai-siyasi vəziyyət, mərkəzləşmiş dövlətin olmaması, ayrı-ayrı xanlıqlara parçalanma ədəbi-mədəni mühitə, o cümlədən tərcümə sənətinə də öz mənfi təsirini göstərmişdir. Məhz bu səbəbdən bu dövrə aid tərcümə nümunələri olduqca azdır.

Azərbaycanda bədii tərcümənin ilk nümunələri hələ orta əsrlərdə yaranmış, XIX əsrdən geniş inkişaf etmişdir. XIX əsrə qədər əsasən Şərq ədəbiyyatından dilimizə tərcümələr edilirdi, bu dövrdən başlayaraq artıq rus dilindən və bu dilin vasitəsilə Avropa ədəbiyyatının nümunələri də Azərbaycan dilinə tərcümə edilirdi (4, s. 93). Abbasqulu ağa Bakıxanov rus ədəbiyyatından tərcümələr etmiş, M. F. Axundov özünün “Puşkinin ölümünə Şərq poeması”nı rus dilinə tərcümə etmişdir. XIX əsrin əvvəllərində bədii tərcümənin əsasını qoymuş, ensiklopedik biliyə malik olan görkəmli şair və yazıçı Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1847) tərəfindən yaradılmış Azərbaycan tərcümə məktəbi indiyə kimi xeyli inkişaf etmiş və zəngin təcrübə qazanmışdır. O, 1834-cü ildə İ.A.Krıloun “Eşşək və bülbül” təmsilini Azərbaycan dilinə tərcümə etməklə poetik tərcümə ənənəsinin əsasını qoymuşdur (76, s. 319). Sonrakı dövrlərdə, yəni XX əsrin əvvəllərində A.Səhhət (1874-1918) milli tərcümə məktəbini daha da formalaşdırmış, A.Şaiq (1881-1959), M.Seyidzadə (1907-1976), S.Ə.Şirvani (1835-1888), H.Qaradağ (1848-1929), M.Ə.Sabir (1862-1911) və digər sənətkarlar isə bu sahənin geniş inkişafına çalışmışlar (8, s. 10).

XX əsrdən etibarən isə Azərbaycanda tərcümə işi daha da genişlənmişdir, ölkənin ictimai-siyasi, o cümlədən mədəni həyatında baş verən müsbət dəyişikliklər bu sahənin də inkişafına səbəb olmuşdur. Bu dövrdə milli mətbuatın, məktəb və teatr

şəbəkələrinin inkişafı və maarifçilik ideyalarının geniş yayılması bədii ədəbiyyata və onun ayrılmaz qolu olan tərcümə sənətinə müsbət təsir göstərirdi (4, s. 96). Bu dövr tərcümə ədəbiyyatı təkcə kəmiyyət baxımından deyil, həm də keyfiyyət baxımından, yəni nəzəri əsaslara üstünlük verilməsi ilə fərqlənirdi. Çünki ilk dəfə tərcümə nəzəriyyəsində bir sıra elmi araşdırmalar aparılmış, bu sahəyə dair sanballı elmi-nəzəri kitablar ortaya çıxmışdır. Bunlara misal olaraq C.Əzimovun “Tərcümə nəzəriyyəsi” (1955) və B.Tahirbəyov və N.Vəlixanovanın “Azərbaycanda tərcümə tarixi problemləri” (1988) adlı rus dilində nəşr edilmiş kitablarını göstərmək olar (4, s. 97). Cümşüd Əzimov Azərbaycanda tərcümənin nəzəri məsələlərinə dair ilk dəfə müstəqil elmi araşdırma aparmış və “Rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümənin əsas prinsipləri” adlı namizədlik dissertasiyasını 1954-cü ildə müdafiə etmişdir. O, 1955-ci ildə “Tərcümə prinsipləri” adlı monoqrafiyasını nəşr etdirmişdir (4, s. 22). Cümşüd Əzimov ilk dəfə aşağıdakı tərcümə prinsiplərini irəli sürmüşdür:

1. Tərcümə edilən əsərdə müəllifin haqqında söz açdığı xalqın yaşayış xüsusiyyətlərini, adət-ənənələrini, mədəni inkişaf səviyyəsini, düşüncələrini eynilə oxucuya çatdırmaq.

2. Müəllifin üslubunu mümkün qədər saxlamağa çalışmaq.

3. Orijinaldakı bədii ifadə vasitələrinin dolğunluğu ilə verilməsinə nail olmaq, bunlarda milli xüsusiyyəti saxlamaq, müvafiq qarşılıqlar tapmaq, məkan və zamanı dəyişdirmək.

4. Məna və məzmun dürüstlüyinə əməl etmək, orijinalın ümumi ruhu və məzmununun pozulmasına, təhrifinə yol verməmək.

5. Orijinaldakı personajların dilini, nitq üslubunu qoruyub saxlamaq (4, s.22).

XX əsrdə Azərbaycan ədəbi nümunələrinin xarici dillərə tərcüməsi ilə yanaşı, dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərləri dilimizə çevirilmiş, çoxsaylı tərcümə əsərləri nəşr olunmuşdur. Bu dövrdə edilən tərcümələri iki qrupa bölmək olar:

1. Şərq ədəbiyyatından, xüsusilə fars dilindən edilən tərcümələr.

2. Rus və Avropa ədəbiyyatından edilən tərcümələr (4, s. 97).

XX əsrdə tərcümə sahəsində qələmini sınıamış şair və yazıçıların da bəziləri yalnız fars dilindən (Məhəmməd Hadi, Böyükağa Qasımsadə, Rəşid bəy Əfəndiyev

və s.), digərləri isə rus və Avropa dillərindən tərcümələr etmişlər (Səməd Vurğun, Cəfər Cabbarlı, Mirzə İbrahimov, Rəsul Rza və digərləri). Adı çəkilən sənətkarlarla yanaşı bu dövrdə sırf tərcümə ilə məşğul olan peşəkar sənətkarlar nəsli yetişmişdir (4, s. 98).

Lakin bu dövrdə Avropa ədəbiyyatından tərcümələr adətən orijinaldan deyil, ikinci dildən, əksər hallarda rus dilindən edilirdi. Bunun əsas səbəblərindən biri Azərbaycanın uzun müddət çar Rusiyası, sonradan isə Sovet İttifaqının tərkibində olması idi. Ölkəmiz yetmiş il Sovet hakimiyyəti altında olmuş, rus dili ölkədə ikinci ana dil hesab edilmiş və dünya ədəbiyyatına çıxışımız da məhz bu dil vasitəsilə olmuşdur. Sovet dövründə Azərbaycan tərcüməşünaslığında mövcud olan prinsiplər rus-sovet tərcümə məktəbinə əsaslanırsa da, əvvəlki Şərqi ədəbləri müəyyən qədər öz təsirini qoruyub saxlayırdı. S.Vurğun 1943-cü il oktyabrın 2-də Moskvada SSRİ Yazıçılar İttifaqının iclasındakı çıxışında demişdi: “Mən burada iki tərcümə növündən danışmaq istəyirəm. Bir qrup tərcüməçilər dəqiqliyə əməl edirlər, digərləri isə dəqiqlikdən qaçır və tərcümə zamanı daha çox yaradırlar. Mən ikinci növə üstünlük verir və onu bəyənirəm. Mənə elə gəlir ki, tərcüməçi sözün həqiqi mənasında tərcümə etməli deyil, əksinə ona yaradıcı yanaşmalıdır” (4, s. 23). Şairin bu mövqeyi bizə həm o dövrdə mövcud tərcümə prinsipləri və qaydaları ilə yanaşı, əvvəlki dövrlərə aid tərcümə ədəblərinin hələ də qorunub saxlanıldığını, həm də sənətkar-tərcüməçilərin tərcüməyə müstəqil yaradıcılıq növü kimi yanaşdıqlarını göstərir.

Yalnız ötən əsrin 70-80-ci illərində isə orijinaldan tərcümə işinə diqqət artmış və Qərbi ədəbiyyatının nümunələri ingilis, fransız, alman dillərindən birbaşa doğma dilimizə tərcümə edilmişdir. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu gün ölkəmizdə ingilis, alman və türk dilləri istisna olmaqla, digər dillərdən tərcümələr birbaşa orijinaldan deyil, ikinci dildən, yəni rus dilindən, bəzən isə türk dilindən edilir. Bunun isə bir çox obyektiv və subyektiv səbəbləri var. Təəssüflər olsun ki, biz bu gün də ikinci dildən tərcümə “ənənə”sindən uzaqlaşa bilmirik. Bu tendensiyanın tərəfdarları səbəb kimi orijinaldan tərcümə edən mütəxəssislərin sayca azlıq təşkil etməsi (xüsusilə italyan, ispan, fransız, yapon dillərində), rus dilinin ölkəmizdə, demək olar ki, əksəriyyət tərəfindən başa düşülməsi və bu dili mükəmməl bilən

mütəxəsislərin olması, rus dilinin ifadə imkanlarının geniş olması, orijinaldakı bütün çalar və incəlikləri bu dildə ifadə etməyin rahat olması arqumentini irəli sürürlər. İkinci dildən tərcümə edənlər bir fikri daima müdafiə edirlər ki, əsas tərcümənin orijinaldan və ya ikinci dildən edilməsi deyil, əsas bu işin peşəkarcasına yerinə yetirilməsidir. Lakin tərcümənin yüksək keyfiyyətli olmasını şərtləndirən əsas amillər məhz əsərin yazıldığı dili (məxəz) və hədəf dili mükəmməl bilmək, müəllifin yaradıcılığına yaxından bələd olmaq, ana dilində gözəl ifadə qabiliyyətinə malik olmaq və tərcümənin məhz orijinaldan edilməsindən ibarətdir.

Başqa dillərdən ana dilimizə tərcümə tarixinə nəzər salsaq görərik ki, ingilis ədəbiyyatının klassiklərinin əsərləri də ayrı-ayrı illərdə Azərbaycan dilinə çevrilmişdir. Lakin bu tərcümələrin də çoxu rus dili vasitəsilə edilmişdir. Ötən əsrin 70-80-ci illərində isə orijinaldan tərcümə işinə diqqət artmış, Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra isə bütün tərcümələr demək olar ki, bilavasitə ingilis dilindən edilmişdir. Bu illər ərzində ingilis dilindən Azərbaycan və Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə sahəsində ixtisaslaşmış peşəkar mütərcimlər nəslə yetişmişdir. Bu sahədə Zeydulla Ağayev, Qılıncxan Bayramov, Sabir Mustafa, Vilayət Hacıyev, Çərkəz Qurbanov, Qəzənfər Paşayev, Tehran Vəliyev, Vilayət Quliyev və başqalarının adlarını çəkmək yerinə düşər. Sabir Mustafa ilk dəfə Şekspirin bütün sonetlərini orijinaldan Azərbaycan dilinə çevirmişdir.

İngilis ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə tərcümələr XIX əsrin sonlarından başlanmışdır. İlk dəfə H.Vəzirov Şekspirin “Otello” faciəsini 1892-ci ildə Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və 1904-cü ildə onu Şuşada tamaşaya qoymuşdur. Bu, Şekspir yaradıcılığından, eləcə də ingilis ədəbiyyatından ilk tərcümə əsəri kimi diqqəti cəlb edir. Sonralar V.Şekspirin əsərlərini Azərbaycan dramaturq, şair və mütərcimləri Ə.Haqvediyev (“Hamlet”), C.Cabbarlı (“Hamlet”, “Otello”), A.Şaiq (“Maqbet”), Ə.Cavad (“Romeo və Cülyetta”, “Otello”), H.Nəzərli (“Maqbet”), X.İbrahim (“Maqbet”), M.İbrahimov (“Kral Lir”, “On ikinci gecə, yaxud hər nə istəsəniz”), Ə.Səbri (“Şiltaq qızın yumşalması”), T.Əyyubov (Sonetlər, “Hamlet”, “İki veronalı”, “Qış nağılı”, “Antonio və Kleopatra”), Anar (“Fırtına”) və başqaları tərcümə etmişlər. Amma bu tərcümələrin əksəriyyəti rus dilindən edilmişdir.

Bu dövrdə S.Rüstəm, M.İbrahimov, Ə.Məmmədyanlı, N.Xəzri, Qabil, J.Əzimzadə, O.Sarıvəlli, N.Rəfibəyli, M.Seyidzadə, M.Dilbazi, Q.İlkin, C.Bağır, C.Novruz, Q.Qasımzadə, M.Araz, A.Aslanov, Ə.Babayeva, Ə.Cəfərzadə, Ə.Əylisli, N.Həsənzadə və H.Hüseynzadə rus ədəbiyyatı ilə yanaşı, dünya ədəbiyyatı nümunələrinin də rus dilindən ana dilimizə tərcümə edilməsi sahəsində xidmətləri olmuşdur.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti redaksiyanın tərcümə məsələlərinə həsr olunmuş axırıncı “Dəyirmi stol” yığıncağında Ağamusa Axundov bədii tərcümə ilə məşğul olanları aşağıdakı iki qismə ayırmışdır: sənətkar mütərcimlər, bir də peşəkar mütərcimlər. Sənətkar mütərcim deyəndə o, xüsusi bədii yaradıcılıq istedadı, yüksək yazıçılıq – şairlik qabiliyyəti olanları, peşəkar mütərcim deyəndə, ümumiyyətlə, dilləri bilən, lakin özləri bədii əsər yazmaqla az məşğul olan, yaxud heç məşğul olmayan mütəxəssisləri nəzərdə tutur (21, s. 89).

Esmiralda Rəhimli “Hamlet” Azərbaycan dilində” adlı monaqrafiyasında Uilyam Şeksprin “Hamlet” faciəsinin müxtəlif dövrlərdə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəfər Cabbarlı, Tələt Əyyubov və Sabir Mustafa tərəfindən tərcümələrinin geniş, müqayisəli təhlilini verərək, həmin tərcümələri “adaptasiya” (Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev), “ekvivalentlik” (Cəfər Cabbarlı), “normativlik” (Tələt Əyyubov) və “adekvatlıq” (Sabir Mustafa) prinsipləri və mərhələləri üzrə qruplaşdırmışdır (26, s. 15).

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra rejimin sərt qaydaları həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, mədəniyyət və ədəbiyyat, xüsusilə də dünya ədəbiyyatının dilimizə tərcümə edilərək çatdırılması işində də özünü göstərirdi. Yeni ideoloji təbliğat ədəbiyyat, eləcə də xarici ölkə ədəbiyyatının tərcüməsi sahəsində sərt məhdudiyyətlər və qadağalar qoymuşdu. Nəticədə, ideoloji tələblərə cavab vermək üçün o dövrdəki tərcümələrdə ciddi transformasiyalar, dəyişiklik və təhriflərə yol verilirdi. Sensura və mərkəzləşmə qurumları Sovet İttifaqında tərcümə prosesinə güclü təsir göstərirdi. Sovet mütərcimlərinin tətbiq etdikləri prinsip və metodlar digər demokratik cəmiyyətlərdəkindən xeyli fərqli olmaqla yanaşı, daha çox vahid məqsədə qulluq edən birlik halında təzahür edirdi və bu məqsəd ətrafında tərcümə

prosesinin bütün iştirakçıları, yəni mütərcimlər, redaktor və nəşriyyatlar sıx birləşərək fəaliyyət göstərirdilər.

İngilis ədəbiyyatından yalnız klassiklərin əsərləri (D.Defo, Ç.Dikenz, H.Fildinq, C.Qolsuorsi, U.Şekspir, C.Svift və s.), Amerika ədəbiyyatından F.Kuper, H.Lonqfellou, H.Biçer Stou, T.Drayzer, U.Sinkler kimi müəlliflər kapitalizmi kəskin tənqid etdikləri üçün onların əsərlərinə müraciət olunurdu.

Məşhur amerikalı yazıçı Mark Tvenin əsərləri Azərbaycan dilinə orijinaldan deyil, məhz ikinci dildən türk və rus dillərindən tərcümə edilmişdir. Bu haqda Mark Tven “Seçilmiş əsərləri” kitabına yazdığı ön sözdə Zeydulla Ağayev qeyd edir: “Mark Tvenin Azərbaycana ilk “gəlişi” türk dili vasitəsilə olmuşdur. 1910-cu ildə Bakıda Orucov qardaşlarının mətbəəsində Amerika yazıçısının “İyirmi beş milyonluq çek” kitabı çapdan çıxmışdır. Əsəri məşhur teatr tənqidçisi Hacı İbrahim Qasimov türkcədən dilimizə çevirmişdir (ingiliscədən türk dilinə isə Məhəmməd Xalid tərcümə etmişdir)” (16, s. 8). Yazıçının iki məşhur əsəri “Tom Soyverin macəraları” və “Heklberri Finnin macəraları” romanları keçən əsrin 30-cu illərində A.Əfəndizadənin tərcüməsində çapdan çıxmış, böyük maraqla qarşılanmışdır. Əllinci illərin axırlarında yenidən tərcümə edilmiş və müvafiq olaraq 1958-59-cu illərdə çapdan çıxmışdır. Birinci əsəri Şəfiqə Ağayeva, ikincini isə Həmid Qasimzadə tərcümə etmişdir.

Azərbaycanda Bayron irsinin ilk tədqiqatçısı və təbliğatçısı İsmixan Rəhimov 1959-cu ildə “C.Q.Bayronun “Şərq poemaları”nda Şərq sözləri” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edərək, eyni zamanda şairin “Şərq poemaları” silsiləsinə daxil olan üç əsərin sətri tərcüməsini hazırlayaraq ayrı-ayrı şairlərə təqdim etmişdir (30, s. 16). Beləliklə, Azərbaycanda yeni bir ənənənin başlanğıcı qoyulmuşdur. Çünki Sovet hakimiyyəti dövründə əcnəbi yazıçı və şairlərin əsərləri bir qayda olaraq rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə tərcümə olunurdu, bu isə orijinala xas olan bir sıra bədii məziyyətlərin itkisi hesabına başa gəlir, son nəticədə Azərbaycan oxucusu udurdu. Sətri tərcümə isə ingilis dilini bilən yaradıcı insanın birbaşa orijinala təması deməkdir. İsmixan Rəhimovun təşəbbüsü ilə tanınmış şairlərin birgə əməkdaşlığı nəticəsində Novruz Gəncəli “Gavur”, Aslan Aslanov “Korinfin mühasirəsi”, Bəxtiyar Vahabzadə isə “Abidos gəlini” poemalarının ana

dilimizdə mükəmməl nümunələrini yaratmışlar. Bayronun digər iki poeması “Şilyon məhbusu” və “Mazepa”nı Ənvər Rza ingilis dilindən tərcümə etmişdir.

İ.Rəhimov “Bayronun “Şərq poemaları”nda “Şərq sözləri” adlı dissertasiyasında yazır ki, tərcümədə əsas məsələ təkcə bu və ya digər sözün işlədilməsində, orijinaldakı ifadələrin saxlanılmasında deyil, bir də əsas məsələ əsərin ideyasını, ruhunu elə bir formada verməkdir ki, müəllifin qiymətli əsəri öz dəyərini itirməsin (30, s. 13).

O, “Şərq poemaları”nda Bayronun işlətdiyi Şərq sözlərini geniş tədqiq etmiş və əsərdə istifadə olunmuş türk, ərəb və fars sözlərinin siyahısını vermişdir.

Ümumiyyətlə, Bayron “Şərq poemaları”nda 75 şərq sözü işlətmişdir. Mənasına görə bu sözlərdən 22-si dini anlayışları (minarə, Ramazan), 18-i rütbə və hərbi anlayışları (müfti, sultan,bəy), 11-i millət və yer adlarını, 2-si musiqi alətlərini (gitara), 1-i heyvan adını (ceyran), 20-si isə yerli Şərq koloritini ifadə edən sözlərdir (divan-divanxana, houri-huri, pilaff-plov, sherbet-şərbət, turban-dülbənd). Dini anlayışları ifadə edən şərq sözlərinin hamısı ərəb sözləridir (Bismillah, Əzrayıl, Məkkə). Bu sözlərin əksəriyyətini ingilis dilində ilk dəfə Bayron işlətmişdir və həmin sözlər artıq ingilis dilli lüğətlərə daxil olmuşdur (30, s. 13):

The Mosque's high lamps are quivering still;
 Though too remote for sound to wake
 In echoes of the far tophaike,
 The flashes of each joyous peal
 Are seen to prove the Moslem's zeal.
 To-night, set Rhamazani's sun;
 To-night, the Bairam feast's begun;

Məscidmi görünür? Qalmışdır heyran
 Qalxan alovların bilinmir sayı,
 Bu gecə qurtarır Ramazan ayı
 Ona yetməsə də tufəng səsləri,
 Görünür bürümüşdür alov hər yeri.

Bu gün bayram edir hər bir müsəlman (5, s. 19).

İsmixan Rəhimovla yanaşı, Ənvər Rza da Bayron irsini geniş tədqiq etməklə bərabər, həm də onun “Şilyon Məhbusu” poemasını orijinaldan dilimizə tərcümə etmişdir (32, s. 7).

Lakin Bayronun ədəbiyyatımıza ilk gəlişi məhz 1930-cu illərə təsadüf edir. Onun “Qabil” poemasını Məmməd Hüseyin Təhmasib rus dilindən ana dilimizə tərcümə etmişdir. Nəzm formasında yazılmış bu əsər dilimizə nəsr ilə tərcümə edilmişdir. Forma təhrifi ilə yanaşı, bu tərcümədə bir çox qüsurlar diqqəti cəlb edir, əsər Bibliyanın motivləri əsasında yazıldığından oradakı qəhrəmanların əksəriyyəti oxuculara artıq məlum olan Adəm, Həvva, Qabil və s. kimi dini obrazlardır. Tərcüməçi məhz bu obrazları Bibliyada olduğundan fərqli, yəni bir növ millilləşdirərək müqəddəs Quranda verildiyi kimi tərcümə etmişdir (Eve-Həvva, Kain-Habil, Abel-Qabil və s.) (6, s. 6).

Əslində, o dövrdə tərcümələr oxucunu yalnız 19-cu əsr dünya ədəbiyyatı ilə tanış edirdi, 20-ci əsr ədəbi proseslərindən Sovet oxucusu, eləcə də azərbaycanlı oxucular təcrid olunmuş vəziyyətdə yaşayırdılar.

Bir vaxtlar Azərbaycanda xarici ədəbiyyatın rus dilindən tərcüməsi təqdirəlayiq hadisə kimi qarşılanırdı. Bəkir Nəbiyev “Axtarışlar, tapıntılar və itkilər (Azərbaycan dilində bədii tərcümənin vəziyyəti və vəzifəsi)” adlı məqaləsində yazırdı: “...tamamilə təbiidir ki, Sovet İttifaqı tərcümə ədəbiyyatının həcminə görə uzun illərdən bəri dünyada birinci yeri tutur. Biz fəxr edirik ki, bu rəqəmdə Azərbaycan tərcümə sənətinin də özünəməxsus yeri və sanbalı vardır. Ölkəmizin bütün xalqlarının dillərində yaradılan böyük sovet ədəbiyyatı ən çox rus dili vasitəsilə milli dilin və ərazinin hüdudlarını aşaraq, İttifaqımızda yaşayan bütün xalqların, eləcə də tərəqqipərvər dünya oxucularının malı olur. Biz, dünya mədəniyyəti xəzinəsinin parlaq incilərinə tərcümə vasitəsilə ölkəmizin digər xalqlarına nisbətən daha əvvəl, geniş miqyasda və yüksək səviyyədə sahib olmuş rus xalqına, onun qüdrətli dilinə minnətdarlıq ki, həmin xəzinənin eyni hüquqlu varisləri olmaqla bizə bu dərəcədə əzəmi kömək edir!” (21, s. 70).

Rus dili vasitəsilə dilimizə və ədəbiyyatımıza daxil olmuş dünya ədəbiyyatının digər klassiklərindən olan Migel de Servantesin “Lamançlı Don Kixot” əsərini dilimizə Pənah Xəlilov, Daniel Defonun “Robinzon Kruzonun macəraları” əsərini Əkbər Ağayev çevirib. Cani Rodarininin “Çipollinonun başına gələnələr” əsərini Mikayıl Rzaquluzadə tərcümə edib. Conatan Svift (“Lemyuel Qulliverin bəzi uzaq ölkələrə səyahəti”), Cek London, Aleksandr Düma (“Üç müşketyor”) kimi yazıçıları Mikayıl Rzaquluzadə, Robindranat Taqor, Çarlz Dikkens, Jül Verni (“Arxipelaq alovlanır”) isə Əkbər Ağayev çevirib.

Ernest Hemenquey də Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsi ilə tərcümə edilmişdir. Onun “Əcəl zəngi” əsərini rus dilindən Hacı Hacıyev tərcümə etmişdir (9, s. 5).

Çarlz Dikkensin “Oliver Tvistin macəraları” əsərini Əkbər Ağayev tərcümə edib. Bu əsər məşhur yazıçının Azərbaycan dilinə tərcümə edilən ilk əsəridir. Onu Əkbər Ağayev rus dilindən çevirib.

1985-ci ildə Qılıncxan Bayramov Avstraliyanın tanınmış yazıçısı Keyt Antillin elmi-fantastik əsəri “Yerə enmiş ay” romanını tərcümə etmişdir. Bu tərcümə ingilis dilindən ana dilimizə birbaşa edilmiş ilk roman tərcüməsidir. Ümumbəşəri problemləri diqqət mərkəzinə gətirən bu romanı ədəbi tənqidçilər fantastik roman kimi səciyyələndirənlər də, əslində roman insan övladının zəkası, ağılı, elmin gücü ilə dünyaya ağılıq uğrunda böyük güclərin mənfur mübarizəsinə həsr olunub desək, bəlkə də, yanılmarıq. Romanda hadisələr Alis-Sprinqs yaxınlığındakı Amerikaya məxsus hərbi bazada cərəyan edir. Bu baza kosmik möcüzə olan Pandora ilə əlaqədar yaradılmışdır. Amerika özgə torpaqdakı (Avstraliya) bu kosmik qurğudan öz məqsədləri üçün istifadə etməyə can atır. İlk dəfə 1979-cu ildə işıq üzü görmüş bu roman, altı il sonra Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək oxucuların ixtiyarına verilmişdi. Ölkəmizdə Sovet hakimiyyəti dövründə bu əsərin ingilis dilindən birbaşa tərcümə edilməsi o dövr üçün diqqətəlayiq bir hadisə olmaqla bərabər, həm də bunu şərtləndirən ideoloji amilin əhəmiyyətindən irəli gəlirdi. Çünki sosialist Rusiya ilə kapitalist Amerika arasında İkinci Dünya müharibəsindən sonra başlayan Soyuq Müharibə hər iki qütbə sürətli silahlanma, elm və texnologiyanın inkişafı, nüvə və atom silahının kəşfi və s. formalarda davam edirdi. Belə bir dövrdə kapitalist ölkənin

yazıçısının qələmindən çıxan və ABŞ-ın timsalında imperialist dairələrin dünyada hökmranlıq üçün bütün vasitələrə əl ataraq, hətta kosmik cihaz olan “Pandora”dan belə istifadə etməsini aşkar şəkildə ifşa edən əsəri Sovet hakimiyyəti əldən buraxa bilməzdi. Amma əsəri oxuduqca onun təkcə öz dövrünü deyil, sanki müasiri olduğumuz dövrü qələmə aldığına bir daha şahidi oluruq. Çünki imperiyalar olmasa da, bu gün həmin imperiyaların xələfləri, dünyanın iqtisadi cəhətdən güclü dövlətləri öz mənfur işğalçı niyyətlərini davam etdirir, əlverişli coğrafi mövqedə yerləşən, təbii sərvətlərlə zəngin olan “üçüncü dünya” ölkələrində öz hərbi bazalarını yerləşdirir, bu sərvətlərə sahib olmaq uğrunda dini zəmində və vətəndaş müharibələrini alovlandırır, beləliklə də, dünyada sabitliyin pozulmasına səbəb olurlar.

Mütərcimin peşəkarlığı müəllifin zəngin üslubi xüsusiyyətlərinin tərcümədə məharətlə əks etdirilməsi, orijinalın ifadə tərzinin saxlanması, kultural elementlərin uğurlu transformasiyasını təmin etmiş və bir çox aspektlər baxımından adekvat hesab edilən bir tərcümə əsəri ərsəyə gəlmişdir (14. s. 7).

1988-ci ildə “Yazıçı” nəşriyyatında çapdan çıxmış tanınmış ABŞ yazıçısı Artur Heylinin "Aeroport" romanı ingilis dilindən Azərbaycan dilinə Zeydulla Ağayev tərəfindən tərcümə edilmişdir. On il sonra Zeydulla Ağayev oxuculara Ayra Levinin "Ölümqabağı öpüş" romanını təqdim etmişdir.

1990-cı ildə Tehran Vəliyev məşhur amerikalı yazıçı Cerom Selincerin “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” (“The Catcher in the Rye”) romanını ingilis dilindən doğma dilimizə tərcümə etmişdir. 2011-ci ildə həmin roman təkrar nəşrə buraxılmışdır.

Tədqiqatlar zamanı məlum oldu ki, Azərbaycanın 70 il Sovet hakimiyyəti altında yaşaması tarixən qədim olan tərcümə ənənələrimizin formalaşmasına da öz təsirini göstərmişdir. Sovet diktaturası, senzura və qadağalar, eləcə də hakim dil kimi rus dilinin geniş yayılması nəticəsində tərcümə ədəbiyyatımızda orijinaldan tərcümələrin sayı barmaqla sayılacaq qədər azdır. Sovet senzurasından keçə bilməyən və yaxud məqbul hesab edilməyən bir çox dünya ədəbiyyatı nümunələri (Con Steynbek, Volter, Didro və s.) dilimizə tərcümə edilməmişdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ictimai-siyasi, o cümlədən mədəni həyatın bütün sahələrində olduğu kimi tərcümə sahəsində də mühüm irəliləyişlər müşahidə olunurdu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 2004-cü il 12 yanvar tarixli və “2005-2006-cı illərdə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərdə tutulan əsərlərin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında” 2004-cü il 27 dekabr tarixli müvafiq sərəncamlarından sonra “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 avqust 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərindən ibarət 150 cildlik “Dünya ədəbiyyatı kitabxanası”nın nəfis tərtibatla nəşr edilməsi Azərbaycan oxucusunun dünya ədəbiyyatı nümunələrinə olan mənəvi tələbatını ödəməklə yanaşı, vaxtilə bu sahədə yaranan boşluqları da aradan qaldırmağa müvəffəq oldu (4, s. 7).

Sovet impersiyasının “qara siyahısına” düşmüş müəlliflər arasında anti-kommunist, anti-sovet əsərləri ilə məşhur olan Corc Oruell (25 iyun 1903 – 21 yanvar 1950) də var idi. Corc Oruell təxəllüsü ilə tanınan ingilis yazıçısı Artur Erix Bleyer XX əsr ingilis ədəbiyyatının öndə gedən şəxsiyyətlərindən biridir. Müstəmləkə məmurunun ailəsində dünyaya göz açan Bleyer hələ gənclik illərindən müstəmləkəçilik və imperializmə, həmçinin diktatura və totalitar rejimə qarşı kəskin münasibət bəsləyirdi. Qısa ömür sürməsinə baxmayaraq, geniş yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olan yazıçı həm də ingilis mədəniyyətinin ən yaxşı tarixçisi və esselər müəllifi kimi də tanınır. Əsərlərində yer alan dəqiqlik, zəka, ictimai ədalətsizliyə qarşı maarifləndirmə və totalitarizmə qarşı mübarizəsi onun əsərlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir “Paris və Londonla aşağı-yuxarı” adlı ilk kitabı ilə ingilis ədəbiyyatına qədəm qoyan yazıçı “Birma günləri” və “Keşişin qızı” romanlarının nəşr edilməsindən sonra onun ədəbi aləmdə mövqeyi daha da möhkəmləndi (24, s. 5).

Corc Oruellin məşhur əsəri olan “Heyvanıstan” (*Animal Farm*) povesti 1943-cü ildə yazılmış və 1945-ci ilə nəşr olunmuşdur. Əsəri ana dilimizə ilk dəfə Vilayət Quliyev tərcümə etmişdir və 2011-ci ildə “Qanun” nəşriyyatı tərəfindən nəşr

olunmuşdur, 2013-cü ildə isə təkrar nəşr olunmuşdur. Roman sovet dövlətinin lideri İosif Stalin haqqında idi.

Yazıçıya dünya şöhrəti gətirən digər bir əsəri “1984” romanıdır. “1984” romanı fantastik adlandırılrsa da, əslində Sovet İttifaqının real təsviri idi. Əsər 1949-cu ilin yayında Londonun “Secker and Warburg” nəşriyyatında çap olunmuşdur və XX əsrin məşhur antiutopik əsərlərindən hesab olunur. Roman dünyanın 60-dan çox ölkəsinin dilinə tərcümə olunub. Romanı dilimizə Vilayət Quliyev tərcümə etmişdir. O, C.Oruellə yanaşı, C.Coys, C. Selincer, R. Bredberi kimi bir çox məşhur yazıçıların da əsərlərini orijinaldan tərcümə etmişdir. ABŞ-nın “Newsweek” dərgisində keçirilən sorğuda Corc Oruellin bu romanı Lev Tolstoy, Ceyms Coys, Vladimir Nabokov, Uilyam Folkner, Ralf Ellison, Virciniya Vulf, Homer, Ceyn Ostin və Dante Aligyerinin əsərləri ilə birlikdə “dünyanın on ən mühüm kitabı” arasında yer almışdır. “1984” bu onluqda “Hərb və sülh” epopeyasından sonra ikinci yeri tutur (13, s. 8).

Qeyd etdiyimiz kimi bu roman keçmiş SSRİ və digər sosialist dövlətlərində qadağan olunmuşdu. Çünki romana partiya və quruluş üçün, eləcə də insanlığa nifrətə, yalan, və saxtakarlıq üzərində qurulmuş bir hakimiyyət üçün ciddi təhlükə mənbəyi kimi baxılırdı. Lakin zaman keçdikcə, bu əsərin təkcə kommunist ideyalarına deyil, həm də Qərb kapitalizminə qarşı olduğu həqiqəti hamı tərəfindən qəbul edildi. “1984”ün rus dilinə ilk rəsmi tərcüməsi yalnız “aşkarlıq epoxasının” başlanması ilə mümkün olmuşdur. Lakin aşkarlıq və yenidənqurma dövründə belə roman birdən-birə mərkəzə yol tapa bilməmiş, Moldovada rus dilində nəşr edilən “Kodrı” məcmuəsinin 1988-ci il saylarında işıq üzü görmüşdü (13, s. 8).

Romanda Sovet ittifaqı və Stalin rejiminin timsalında totalitar təfəkkür və inzibati-amirlik idarəçiliyi təsvir edilirdi. Hadisələrin cərəyan etdiyi Okeaniya ölkəsi amansız qanunlarla idarə olunurdu. Ölkənin yeganə lideri “Böyük qardaş”dır (Big Brother). Okeaniyada adı ilə fəaliyyəti bir-birinə ziddiyyət təşkil edən dörd əsas nazirlikdən (Sülh nazirliyi (Ministry of Peace), Həqiqət nazirliyi (Ministry of Truth), Sevgi nazirliyi (Ministry of Love) və Rifah nazirliyi (Ministry of Plenty)) təşkil olunan hakimiyyət mövcud idi. Əsərin əsas qəhrəmanları Uinston və Culiya Həqiqət nazirliyində çalışırdılar. Uinston Smitin nazirlikdəki fəaliyyəti keçmişin məhv

edilməsi, tarixin dəyişdirilməsindən ibarət olsa da, o, həqiqəti axtaran, ona can atan bir obraz kimi qarşımıza çıxır. Hamının teleekran vasitəsilə izləndiyi, ingilis sosializminin hakim olduğu, bir-birinə zidd olan iki ayrı fikrə eyni zamanda inanmağı təbliğ edən ikifikirliliyin geniş yayıldığı bir ölkədə ciddi şəkildə təqib olunan və cəzalandırılan “cinayət” fikir cinayəti idi. Belə bir şəraitdə o, fəal mübarizədən çox onu narahat edən suallara cavab tapmağa çalışırdı. Culiya ilə tanışlıqdan sonra həyatı tamamilə dəyişən Uinston bütün qaydaları pozaraq fərqli həyat yaşamağa başlayır. Lakin onlar rejimə məğlub olurlar, işgəncələrə tab gətirməyib “Böyük qardaş”a tabe olurlar. Romanda ənənvi xoşbəxt sonluqlardan fərqli olaraq insan yalan və şər üzərində qələbə çala bilmir. Əsərin qəhrəmanı Uinston Smit işgəncələr, yalan sübut və dəlillər qarşısında aciz qalaraq təslim olur, ona görə də bu əsər təkcə siyasi antiutopiya deyil, həm də kədərli məhəbbət romanlarından biridir (24, s. 24).

Bu gün dünya klassiklərinin ana dilimizdə bizə gəlib çatan əsərlərinin, demək olar ki, çoxu Sovet hakimiyyəti dövründə tərcümə edilmişdir və təəssüf hissi ilə bir daha qeyd etməliyik ki, onların əksəriyyəti (ingilis və alman dilində olanlar istisna olmaqla) orijinaldan deyil, rus dilindən tərcümə edilmişdir. O dövrün hakim ideologiyasını və bu ideologiyanın təbliği üçün tətbiq edilən qadağa və senzuraları nəzərə alsaq, bu tərcümələrdə orijinala sədaqət prinsipi, müəllifin nəzərdə tutduqlarının tərcümədə öz əksini tapması, əsərin bədii estetik ruhunun saxlanması ehtimalı çox aşağıdır. Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, bu gün biz hələ də müasir yazıçıların (xüsusilə də, italyan, ispan, yapon) əksəriyyətinin əsərlərinin ikinci dil- rus və yaxud türk dilindən edilmiş tərcümələrini oxuyuruq. Təbii ki, bunun da obyektiv səbəbləri vardır, bu dillər üzrə bədii tərcümə ilə peşəkar səviyyədə məşğul olan mütərcimlərin azlığı, rus dilinin Azərbaycanda əksəriyyət tərəfindən başa düşülməsi və Rusiyada mövcud tərcümə məktəbinə arxalanaraq burada “keyfiyyətsiz tərcümə olmaz” deyənlərin arqumentlərini misal göstərmək olar. Lakin hər bir tərcüməni qiymətləndirmək üçün onun orijinalı ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilməsi vacibdir. Sovet dövründə edilmiş tərcümələri (xüsusilə də rus dilindən) təhlil edərkən həmin tərcümələr müasir dövrümüzün meyarları baxımından qiymətləndirilməlidir, o

dövrün hakim ideologiyasının təsiri altında edilən tərcümələrin bugünkü müasir ədəbiyyatımız, milli mədəniyyətimizdəki mövqeyini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Son 50 il ərzində dilçilik və ədəbiyyatda müqayisəli ədəbiyyat araşdırmalarda ilkin mərhələ kimi müqayisəli tərcümələr götürülür. Mədəniyyətlərin bir-biri ilə qovuşması üçün ən vacib iş tərcümədir. Məhz ona görə də mütərcim, ilk növbədə, əsərin orijinalına müraciət etməli, lakin lazım gəldikdə onun digər dillərdəki tərcümə variantlarından da istifadə etməlidir. Xüsusilə də, dini, tarixi, məhəlli xarakterli əhvalatların, həmçinin milli adət-ənənələrlə bağlı materialların tərcüməsi zamanı bu metoddan istifadə olunması əsərin düzgün dərk olunmasına kömək edir.

Hansı dildə olursa-olsun, yazılmış hər bir sənət əsəri bədii üsluba xas olan emosionallıq, obrazlılıq, funksional imkanlarının genişliyi ilə seçilir. Hər bir dildə bu obrazlılıq dilin həm fonetik (alliterasiya, assonans, təkrar və intonasiya), həm leksik (epitet, təşbeh, metafora, metonomiya, simvol, mübaliğə, kinayə; frazeoloji birləşmələr, omonimlər, sinonimlər, antonimlər), həm də qrammatik səviyyədə (inversiya, elliptik cümlələr və s.) özünü biruzə verir.

Tərcümədə əsas məqsəd məxəz dildə yazılan mətnin mənasını hədəf dildə ifadə etməkdir. Bu mənanın düzgün ötürülməsi mütərcimdən təkcə hər iki dili mükəmməl bilmək bacarığı tələb etmir, burada o, həmin dillərin istifadə olunduğu mədəni mühit ilə yaxından tanış olmalıdır. Əgər mütərcim mətni, xüsusilə də bədii əsəri tərcümə edərkən məxəz yönümlü yanaşma metodunu tətbiq edərsə, o zaman o müəllifin və yaxud yazıçının daxili aləminə, onun dünyasına daxil olmalı və tərcümə etməlidir. Mütərcim yalnız orijinal mətn müəllifinin koqnitiv proseslərini əks etdirdikdə, məxəz mətnin konseptual mənasını verə bilər. Amma bu yanaşmanın tətbiqi heç də həmişə uğurlu olmur, məsələn, bədii ifadə vasitələrindən olan metafora, söz oyunu, cinas və bu kimi digər ekspressiv ifadələri tərcümə edərkən hədəf dildə həmin kultural amillər yoxdursa və yaxud hədəf mədəniyyətdə bənzər anlayışlar mövcud deyilsə, bu yanaşma özünü doğrultmur. Q.Bayramov P.Nyumarkdan sitat gətirərək qeyd edir ki, söz oyunu, alliterasiya, qafiyə, slenqlər, metafora, sətiraltı mənaları ifadə edən sözlərin hamısını tərcümədə yalnız müəyyən qədər kompensasiya etmək olar. Məsələn: *What is the difference between a schoolmaster and an engine-driver? One*

trains the mind and the other minds the train. Bu tapmacanın cavabını hərfi tərcümə edə bilərik (*Müəllim ilə maşinisti bir-birindən nə fərqləndirir? Biri ağılı işlədir, digəri qatarı idarə edir*), lakin oradakı söz oyununu olduğu kimi saxlamağa müvəffəq ola bilmərik (5, s. 26).

Qeyd etdiyimiz kimi, bədii mətndə söz poetik funksiya daşımaqla yanaşı, həm də estetik mahiyyət kəsb edir. Burada söz daha çox məcazi məna daşımaqla güclü emosiya, bədii təəssürat yaradır. Məhz tərcümə prosesində də ən çətin iş məxəz dildəki bədii sözün estetik və poetik funksiyasını ifadə edən müvafiq ekvivalentinin hədəf dildə tapılmasıdır.

Çox vaxt tərcümə zamanı orijinal mətndəki bədii təsvir və ifadə vasitələrini tərcümə olunan dildə eyni bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə vermək olmur. Bu zaman mütərcim həmin ifadə və təsvir vasitələrinin xüsusiyyətlərini, məzmun daxilindəki rolunu və funksiyasını nəzərə almalıdır. Tərcüməçi bədii təsvir və ifadə vasitələrini kontekstdən asılı olaraq daha uyğun olanla əvəz edə bilər. Bu da kömək etmədikdə kompensasiya metodundan istifadə edə bilər.

Orijinalın üslubi xüsusiyyətlərini nəzərə almadan adekvat tərcüməyə nail olmaq mümkün deyil, hətta mütərcim bəzən semantik və stilistik dəqiqlik arasında seçim etmək qarşısında qalarsa, əksər hallarda o, ikinciyə üstünlük verməli olur. Bununla belə, heç bir bədii əsərin ideal tərcüməsi mümkün deyil, çünki orijinalın bütün özəlliklərini olduğu kimi tərcümədə əks etdirmək qeyri-mümkündür. Lakin bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, mütərcim əsərini tərcümə etdiyi müəllifin “sima” sını, yəni müəllifin özünəməxsus üslubunu, ifadə tərzini hədəf mətn oxucusuna çatdırmalıdır ki, həmin oxucuda məxəz mətnə adekvat təsir yarada bilsin. Bu baxımdan Corc Oruellin “1984” romanının Azərbaycan dilinə tərcüməsini təhlil edərkən müəllifin üslubuna xas olan əlamətlərə diqqət yetirmək yerinə düşərdi. Corc Oruell həm də oçerklər müəllifi kimi məşhur idi, buna görə də publisistik üslubda yazıları üstünlük təşkil edirdi. Onun üslubu bədii təsvir və ifadə vasitələrindən uzaq, quru, cansıxıcı təsir bağışlasa da, konkretlik və yığcamlığı ilə oxucunu yormurdu. O, əsərlərində ingilis dilinin zəngin ifadə imkanlarından məharətlə istifadə etmiş, dilin bütün gözəlliklərini və zənginliyini əks etdirmişdir. Onun ədəbi dillə bağlı məşhur “altı

prinsipi” bu dillə bağlı mövqeyinin bariz nümunəsi idi. O, özündən əvvəl istifadə olunmuş metaforları təkrarlamağı sevmirdi, uzun və mürəkkəb cümlələrin yerinə qısa və sadə cümlələrdən istifadə edirdi, lazımsız sözləri cümlələrdən çıxarmağı, məchul növün əvəzinə məlum növdən istifadə etməyi, eləcə də alınma sözlərdən və elmi üsluba xas olan termin və ifadələrdən uzaq yazı tərzini məsləhət görürdü.

Corc Oruellin “1984” romanında geniş istifadə etdiyi müəllif neologizmləri, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən təkrarlar, təşbeh, kinayə, mübaliğə və digərlərinin ana dilimizdə tərcüməsi də xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Əsərdə müəllif özü bir neçə mürəkkəb sözdən istifadə edərək *“gorilla-faced guards”, “sandy-haired woman”, “silly-faced young man”, “tough-looking boy, “hook-nosed man”* kimi müqayisə və bənzətmələr yaratmışdır. O, bu bənzətmə və müqayisələrdən üslubi priyom kimi məharətlə istifadə etmişdir. Müəllifə məxsus bu kimi müqayisə və bənzətmələr dildə mövcud olan sabit formalardan fərqli olaraq müəllifin hadisələrə və obyektiv reallığa fərdi baxışını və münasibətini əks etdirməklə yanaşı, həm də tərcümə prosesində xüsusi çətinlik yaratması ilə də səciyyəlidir. Bu, tərcümədən xüsusi bacarıq və istedad tələb edir ki, müəllif dühasının məhsulu olan bu bənzətmələri hədəf dilin mədəniyyətinə uyğun olan ekvivalentlərlə ifadə edə bilsin. Məsələn:

“The sun had shifted round, and the myriad windows of the Ministry of Truth, with the light no longer shining on them, looked grim as the loopholes of a fortress” (100, s. 16).

“Günəş bir az da yuxarı qalxmışdı. Həqiqət Nazirliyinin az öncə gün işığında parıldayan minlərlə pəncərəsi indi qala mazğalları kimi qaranlıq görünürdü” (24, s. 20).

Bu kimi müəllif müqayisələrini tərcümə edərkən analoq üsulundan istifadə etmək olmaz, çünki onları lüğətlərdə tapmaq mümkün deyil, təsviri tərcümə üsulu ilə vermək düzgün olmaz, çünki üslubi və bədii ifadəliliyin tamamilə itirilməsinə səbəb olacaqdır. Bu halda məxəz dil ilə hədəf dildəki obrazların uyğunluğu olarsa, kalka, yəni hərfi tərcümə üsulundan istifadə etmək məqbuldur. Məhz mütərcim bu mövqedən yanaşaraq bu üsulu seçmişdir:

“Inside the flat a fruity voice was reading out a list of figures which had something to do with the production of pig-iron. The voice came from an oblong metal plaque like a dulled mirror which formed part of the surface of the right-hand wall” (100, s.2).

“Otaqdakı mələhətli səs cuqun istehsalı haqqında nə isə danışır, rəqəmlər oxuyurdu. Səs sağ divardakı tutqun güzgünü xatırladan uzunsov metal lövhədən (ona teleekran deyirdilər) gəlirdi” (24, s.2).

Bu nümunədə mütərcim hədəf dildə uğurlu bənzətmə verməklə yanaşı, həm də oxucunu məlumatlandırmaq üçün əlavədən də istifadə etmişdir.

Digər nümunələrdə də mütərcim müəllif bənzətmələrinin müxtəlif üsullardan istifadə etməklə uğurlu tərcüməsinə nail olmuşdur:

“Suddenly they were both leaping round him, shouting 'Traitor!' and 'Thought criminal!' the little girl imitating her brother in every movement. It was somehow slightly frightening, like the gambolling of tiger cubs which will soon grow up into man-eaters” (100, s.12).

“Qəflətən ikisi də: “Satqın!”, “Fikir cinayətkarı!” – deyə qışqırışaraq Uinstonun ətrafında atılıb-düşməyə başladılar. Qız qardaşının hər bir hərəkətini təqlid eləməyə çalışırdı. Hərəkətləri hələ bir az çəkingən görünən, amma tezliklə həqiqi adamyeyənə çevriləcək pələng balalarının oyununa bənzəyirdi” (24, s. 17).

“A very old man, bent but active, with white moustaches that bristled forward like those of a prawn, pushed open the swing door and went in” (100, s. 49).

“Beli bükülmüş, amma hərəkətlərindən diribaşlıq yağan, ağ bıqları xərçəng ayaqlarını xatırladan bir qoca cırıltılı qapını açıb özünü pivəxanaya saldı” (24, s. 62).

Bəzən müəllif məxəz dildə istifadə edilmiş bənzətməni hədəf dildə ifadə etmək üçün müəyyən əlavələr etməli olur:

“Parsons, Winston's fellow-tenant at Victory Mansions, was in fact threading his way across the room – a tubby, middle-sized man with fair hair and a froglike face” (100, s. 32).

“Həqiqətən də, Uinstonun “Qələbə” yaşayış binasındakı qonşusu –balacaboy, açıq-sarı saçlı, qurbağa sifətli, bədəninin ölçüləri çəlləyi xatırladan Parsons adamların arasından keçərək onlara tərəf gəlirdi” (24, s. 40).

Burada mütərcim “tubby” sifətinin mənasını açaraq *“bədəninin ölçüləri çəlləyi xatırladan”* şəklində tərcümə etmişdir.

Tərcümə prosesində mütərcimlərin ən çox müraciət etdikləri transformasiya növlərindən biri də leksik əvəzətmələrdir. Leksik əvəzətmənin müxtəlif növləri mövcuddur: *konkretləşdirmə, ümumiləşdirmə, səbəbin nəticə, nəticənin səbəblə əvəz edilməsi* (5, s. 37).

Konkretləşdirmədə məxəz dildə mövcud olan sözün geniş referensial mənası hədəf dildə dar mənalı söz və ya birləşmə ilə verilir. Aşağıdakı nümunədə mütərcim məxəz mətnə ümumi şəkildə ifadə edilmiş bənzətmənin mənasını daraltmaqla, onu daha da konkretləşdirərək hədəf mətnə təqdim etmişdir:

“Everything had a battered, trampled-on look, as though the place had just been visited by some large violent animal” (100, s. 11).

“Otaqdakı əşyaların hamısı əzilib-didilmiş, tapdanmış vəziyyətdə idi. Sanki, hər şey az öncə ortalıqda meydan sulayan böyük və qəzəbli heyvanın ağzından çıxmış, onun tapdağı altında qalmışdı” (24, s. 13).

Çox vaxt mütərcimlər tərcümədə konkretləşdirmənin əksi olan ümumiləşdirmə üsulundan da geniş istifadə edirlər. Burada məxəz dildəki dar mənalı leksik vahid hədəf dildə daha geniş mənalı müvafiq vahidlərlə ifadə olunur (5, s. 38). Aşağıdakı nümunəyə baxaq:

“It resembled the face of a sheep, and the voice, too, had a sheep-like quality” (100, s. 6).

“Görünüşündən qoyuna oxşayırdı, səsi də elə qoyun mələrtisini xatırladırdı” (24, s. 8).

Keyt Antilin “Yerə enmiş ay” fantastik romanında da mütərcim ümumiləşdirmədən istifadə etmişdir:

“Love affairs were regarded almost as seriously – where men hold such secrets as Churinga concealed, even the simplest of girls carried all the menace of Mata

Hari- and just to be on the safe side nobody stayed more than a year in the area anyway” (50, s. 25).

“Qadınlarla görüşmək məsələsinə də burada ciddi baxırdılar-Çuringa kompleksində işləyənlərin özü belə gizli saxlanılırdı, hətta adi qızlardan burda casusluq qoxusu gəlirdi, ona görə də başı salamat olsun deyə burda heç kəs bir ildən artıq qalmırdı” (14, s. 27).

Bu nümunədə mütərcim orijinalda istifadə olunmuş *Mata Hari* adını saxlamaq əvəzinə, ümumiləşdirmə üsulundan istifadə edərək “casusluq qoxusu” kimi vermişdir. Əslində, ümumiləşdirmə olsa da, seçimi uğurlu hesab etmək olar. Lakin *Mata Hari* sözünü saxlayaraq haşiyədə onun izahını da vermək olardı. Longman lüğətində bu sözün təfsiri aşağıdakı kimi verilmişdir: *“Mata Hari- a Dutch dancer and member of the German secret service in Paris during WWI who obtained military secrets from allied army officers of high rank. She was tried in court and shot by the French. She is often considered to be a good example of an attractive woman that men cannot refuse to please (86, s. 838).*

Corc Oruellin “1984” romanı müəllifin yaratdığı uydurma, yeni dil (newspeak) ilə səciyyəvidir ki, bu da totalitar cəmiyyətin dili olmaqla oradakı reallıqları, düşüncə tərzini, insanların həyatını, hakim ideologiyayı özündə ehtiva edir. Məhz müəllifin dilə gətirdiyi yeni sözlər, özünəməxsus bənzətmə və müqayisələri, eyni sözlərin təkrarən istifadəsi yolu ilə “izafi” sözlərdən yayınma bu dilin səciyyəvi xüsusiyyətləridir. Orijinal mətn ilə hədəf mətni müqayisə etməklə biz həmin xüsusiyyətlərin tərcümədə necə saxlanıldığını bir daha təhlil edə bilərik:

“The Ministry of Truth-Minitrue, in Newspeak - was startlingly different from any other object in sight. It was an enormous pyramidal structure of glittering white concrete, soaring up, terrace after terrace, 300 metres into the air” (100, s. 3).

“Həqiqət Nazirliyi, Yenidildə-Həqnaz ətrafdakı tikililərin hamısından heyratamiz dərəcədə seçilirdi. Ağappaq beton divarları günəş işığında bərq vuran bu ehtiramşəkilli nəhəng bina pillə-pillə üç yüz metrə qədər yüksəlirdi” (24, s. 5).

Burada müəllif “Ministry” sözünü qısaltmaqla “Mini” şəklində vermişdir, ingilis dilində bu söz “minimal, az” mənasını ifadə edir, “truth” sözünün də sifət

formasını “true” əlavə etməklə yeni söz “Minitrue” (hərfi mənada “həqiqəti az”) yaradıb, lakin tərcümədə bu söz qeyd olunan mənə ilə deyil sadəcə “Həqiqət Nazirliyi” söz birləşməsini təşkil edən sözlərin ilk hecalarını saxlayaraq akronim kimi verilmişdir. Müqayisə üçün əsərin rus dilində olan tərcüməsinə nəzər salsaq, burada da oxşar prosesin şahidi olarıq, lakin rus dilində kalka üsulu ilə həm səslənmə, həm də mənə uyğunluğu təmin edilmişdir:

“Министерство правды - на новоязе Миниправ - разительно отличалось от всего, что лежало вокруг. Это исполненное пирамидальное здание, сияющее белым бетоном, вздымалось, уступ за уступом, на трехсотметровую высоту” (138, s.195).

Mütərcim digər nazirliklərin də adlarını tərcümə edərkən analoji metodu tətbiq etmişdir:

“They were the homes of the four Ministries between which the entire apparatus of government was divided. The Ministry of Truth, which concerned itself with news, entertainment, education, and the fine arts. The Ministry of Peace, which concerned itself with war. The Ministry of Love, which maintained law and order. And the Ministry of Plenty, which was responsible for economic affairs. Their names, in Newspeak: Minitrue, Minipax, Miniluv, and Miniplenty” (100, s. 2).

“Binalarda nəhəng dövlət aparatının, aralarında bölündüyü dörd Nazirlik yerləşirdi. Həqiqət Nazirliyi informasiya, təhsil, asudə vaxtın təşkili və incəsənət məsələləri ilə, Sülh Nazirliyi müharibə, Sevgi Nazirliyi ictimai asayişin mühafizəsi, Rifah Nazirliyi iqtisadiyyatla məşğul olurdu. Yeni dildə Nazirliklər müvafiq şəkildə Həqnaz, Sülhnaz, Sevnaz və Rifnaz adlanırdı” (24, s. 4).

Müəllif yeni dilin artıq sözlərdən təmizlənməsi siyasətinin bariz nümunəsi kimi mövcud sözə (good) müxtəlif prefix və suffikslər artırmaqla yeni mənalı söz düzəldir. Belə sözlər sintaktik-morfoloji neologizmlər qrupuna daxildir.

Aşağıdakı nümunədən də göründüyü kimi, cümlədə bütün söz oyunu “good” sözünün iştirakı ilə düzəlsə, tərcümədə fərqli əks mənalı sözlər (sevinc, kədər) istifadə edilib:

"After all, what justification is there for a word which is simply the opposite of some other word? A word contains its opposite in itself. Take 'good', for instance. If you have a word like 'good', what need is there for a word like 'bad'? 'Ungood' will do just as well-better, because it's an exact opposite, which the other is not. Or again, if you want a stronger version of 'good', what sense is there in having a whole string of vague useless words like 'excellent' and 'splendid' and all the rest of them? 'Plusgood' covers the meaning, or 'doubleplusgood' if you want something stronger still" (100, s. 30).

"Məsələn, bir sözün əksi kimi işlədilən başqa söz nəyə lazımdır? Axı hər söz özündə əksini də ehtiva edir. Məsələn, "sevinc" kəlməsi varsa, "kədər"ə nə ehtiyac qalır? "Sevincsiz" də pis deyil, əksinə, daha yaxşı səslənir. Həm də "sevinc" in dəqiq əksidir. "Kədər" isə tamam kənar sözdür. Yaxud götürək sifətin çalarlarını və dərəcələrini. Məsələn, "yaxşı". Hələ baxır kimin üçün yaxşıdır. Amma "müsbət" deyiləndə subyektivliyin hər cür təzahürü aradan qalxır. Əgər sizə "müsbət" in daha güclü dərəcəsi lazımdırsa, o zaman "gözəl", "əla" və s. kimi yaygın sözlərə nə ehtiyac var? "Müsbət müsbət", yaxud "ikiqat müsbət" eyni mənanı daha dəqiq ifadə edir" (24, s. 28).

"The only real clue lay in the words 'refs unpersons', which indicated that Withers was already dead" (100, s. 26).

"Yeganə ipucu "mövcud olmayanların xatırlanması" ifadəsi idi. Bu, Uaytersin artıq məhv edildiyini göstərirdi" (24, s. 33).

Bu nümunədə müəllif "unperson" sözünü (tərcüməsi: "gözdən, nüfuzdan düşmüş şəxs") öz leksik mənasından fərqli şəkildə – "mövcud olmayanlar" kimi verməklə daha kəskin çalar yaratmış və mənanı qüvvətləndirməyə nail olmuşdur.

Corc Oruellin romanı neologizmləri ilə məşhurdur. Bu gün də, demək olar ki, bütün dünyada eyham və ya sitat kimi geniş istifadə edilən bəzi sözlər (Böyük Qardaş, "teleekran", "fikir cinayətləri", "ikifikirlilik", "yeni dil" və s.), eləcə də romanın adı – "1984" rəqəminin özü də simvolik mahiyyət qazanmışdır.

Neologizmlər və onların tərcüməsi hər zaman tərcümə nəzəriyyəsində nəzəriyyəçi və mütərcimlərin diqqət mərkəzində olmaqla yanaşı, ən çox da mübahisə

doğuran problemlərdən olumuşdur. Bədii əsərin tərcüməsində mütərcim məxəz mətndəki neologizmlərə hədəf mətndə yenidən həyat verməlidir və həmin neologizmlər həm fonno-estetik baxımdan, həm də pragmatik təsir baxımından orijinalından geri qalmamalıdır. Neologizmlərin tərcüməsində aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:

- hədəf dildə müvafiq analoqun tapılması;
- transkripsiya və transliterasiya;
- kalka;
- təsviri və izahlı tərcümə metodu.

Neologizmlər dilə ya tam yeni sözün gətirilməsi, ya da mövcud sözlərə yeni mənanın verilməsi yolu ilə yaranır. Dilin inkişafı prosesində neologizmlər artıq assimlasiya nəticəsində geniş işlənməklə ümumişlək sözlərə çevrilir. Dildə yeni söz və ifadələrin yaranması prosesi o qədər sürətlə baş verir ki, bəzən lüğətlərdə belə söz və ifadələri tapmaq olmur. Bədii əsərlərdə neologizmlər çox vaxt sözdüzəltmə, mürəkkəb sözlər, konversiya və ya mənanın dəyişdirilməsi yolu ilə yaradılır. Mütərcim bəzən neologizmin mənasını tapmaq üçün kontekstə müraciət etməlidir. Neologizmlər çox vaxt mövcud söz və morfemlərin əsasında yaradılır. Məhz müvafiq morfemin dildəki funksiyası və mənasını tapmaqla ümumilikdə neologizmin mənasını müəyyənləşdirmək olar. Çünki morfem dilin ən kiçik mənalı vahididir.

Linqvistik kateqoriya təşkil edən neologizmlər həm də dilin dinamikliyini, onun hər zaman inkişafda olmasını təmin edən elementlərdir. Onlar dilin morfoloji produktivlik imkanlarını göstərməklə yanaşı, tərcümə prosesində ən çox çətinlik yaradan amillərdən biri kimi çıxış edirlər.

Neologizmlərin digər bir növü də okkasionallardır (nonce word), müəyyən bir sūtuasiya daxilində yaradılmış və ona xas anlayışı ifadə edən sözlər. Belə sözlər çox vaxt ədəbi dilin hüdudlarından kənar qalmaqla yanaşı, səsləndiyi zaman onları yaradan müəllifi xatırladırlar:

"There is a word in Newspeak," said Syme, "I don't know whether you know it: DUCKSPEAK, to quack like a duck. It is one of those interesting words that have two contradictory meanings" (100, s. 31).

“– Yeni dildə belə bir söz var, – deyə Saym sükutu pozdu. – Bilmirəm, eşitmisiniz, yoxsa yox – “ördəknitq”, yəni danışıqda ördək kimi qaqqıldayan adam. İki əks məna ifadə edən maraqlı sözlərdən biridir” (24, s. 39).

"There was even a word for it in Newspeak: FACECRIME, it was called" (100, s. 34).

“Yeni dildə hətta bunu ifadə edən üzcinayəti istilahı da mövcuddur” (24, s. 45).

"There were even organizations such as the Junior Anti-Sex League, which advocated complete celibacy for both sexes. All children were to be begotten by artificial insemination (artsem, it was called in Newspeak) and brought up in public institutions" (100, s. 38).

“Hətta hər iki cinsdən olan cavanların bakirə həyat tərzini təbliğ edən Gənclərin Antiseks Liqası kimi könüllü təşkilatlar da fəaliyyət göstərirdi. Hamiləlik ictimai məntəqələrdə süni mayalandırma (Yeni dildə sünmay) yolu ilə həyata keçirilməli idi” (24, s. 47).

"Steamer!" he yelled. 'Look out, guv'nor! Bang over'ead! Lay down quick!' 'Steamer' was a nickname which, for some reason, the proles applied to rocket bombs. Winston promptly flung himself on his face. The proles were nearly always right when they gave you a warning of this kind. They seemed to possess some kind of instinct which told them several seconds in advance when a rocket was coming, although the rockets supposedly travelled faster than sound" (100, s. 49).

“– Parovoz! – deyə qışqırdı. – Yuxarı bax, komandir! Parovoz gəlir. İndicə düz başına düşəcək. Tez, tez ol yerə uzan.

Prollar nədənsə raket mərmisinə “parovoz” deyirdilər. Uinston bir göz qırpımında üzünü üstə yerə sərildi. Prollar belə təsadüflərdə heç vaxt yanılmırdılar. Mərmə səsədən sürətli hərəkət etsədə, eləbil, hansısa fəvqəltəbii instinkt düşmə istiqamətini bir neçə saniyə əvvəl onlara xəbər verirdi” (24, s. 60).

Bu nümunədə müəllif ingilis dilində raket mərmisini ifadə etmək üçün prolların dilində “steamer” sözündən istifadə etmişdir, bu söz ana dilimizə tərcümədə “paraxod, gəmi” mənalarına uyğun gəlir. Azərbaycan dilində isə mütərcim bu sözü “parovoz” sözü ilə əvəz etmişdir. Məlumdur ki, əsərdə “prollar” proletariatu təmsil

edirdi, o dövrün proletariatu üçün isə ilk raketlər parovozlar idi. Bu seçimi başqa bir amillə də izah etmək olar ki, dünyada ilk yaradılmış parovozlardan biri (İngiltərə, 1829-ci il) məhz “rocket” (raket) adlandırmışdılar.

Bu nümunə də bir daha sübut ki, tərcümə sadəcə müvafiq leksik ekvivalentlərin tapılması və transformasiyasından ibarət olmayıb, mütərcimdən geniş dünya görüşü, fon biliyi, zəngin mütaliə və araşdırma bacarığı tələb edən bir prosesdir.

Müəllif romanda neologizmlərlə yanaşı, digər bədii ifadə vasitələrindən də geniş istifadə etmişdir. Bunlara misal olaraq kinayə və sarkazmları göstərə bilərik. *Kinayə* sözün zahirən müsbət mənada deyilib, əslində isə mənfi mənada işlədilməsidir. Corc Oruell əsərdə kinayədən geniş istifadə etmişdir.

“WAR IS PEACE.

FREEDOM IS SLAVERY.

IGNORANCE IS STRENGTH” (100, s. 60).

“MÜHARİBƏ – SÜLHDÜR

AZADLIQ – KÖLƏLİKDİR

CƏHALƏT – QÜVVƏDİR” (24, s. 74).

Müəllif bədii ifadə vasitələrindən təkrarlara da tez-tez müraciət etmişdir:

“Who controls the past controls the future. Who controls the future controls the past” (100, s. 144).

“Kim keçmişə nəzarət edirsə, o, gələcəyə nəzarət edir. Kim bu günə nəzarət edirsə, o, keçmişə də nəzarət edir” (24, s. 180).

Bu nümunədə mütərcim *“Who controls the future controls the past”* cümləsini *“Kim gələcəyə nəzarət edirsə, o, keçmişə də nəzarət edir”* əvəzinə, *“Kim bu günə nəzarət edirsə, o, keçmişə də nəzarət edir”* kimi tərcümə etmişdir.

Təkrarlar mənanı qüvvətləndirmək, oxucunun diqqətini cəlb etmək və dialoqlar zamanı obrazların nitqini daha da qabartmaq üçün müəlliflərin ən çox müraciət etdikləri ifadə vasitələrindəndir. Müəllif təkrarlara müraciət etməklə oxucunu dönə-dönə oxumaqla yanaşı, oxuduğu sözün mənasını, mahiyyətini daha da dərinədən başa düşməyə sövq edir.

Hər bir müəllif yazdığı əsərində təmsil etdiyi xalqı, mədəniyyəti təmsil etməklə yanaşı, yaratdığı obrazı da həmin dil və mədəniyyət mühitində yaşadır və onu doğma oxucusuna sevdilir. Həmin müəllifi və onun obrazını tamam fərqli bir dilin və mədəniyyətin oxucusuna sevdirmək isə birbaşa mütərcimdən, daha dəqiq desək, onun peşəkarlığından asılıdır. Mütərcim tərcümə zamanı hər zaman hədəf oxucusunu düşünür və çalışır ki, həmişə tərcümə etdiyi mətn oxucusu üçün asan, anlaşılan, onun mədəniyyətinə və dünyagörüşünə uyğun olsun. Bu baxımdan, mütərcimlər metonomiya və metafora kimi ifadə vasitələrinin, eləcə də bəzi yer adlarının, inzibati idarə və təşkilat adlarının tərcüməsində izahlara, qeydlərə geniş yer verirlər:

“There was hardly a politician he had heard of who knew the difference between heterodoxy and heterodyne, and that included his kinsmen in Capitol Hill, USA” (50, s. 11).

“ABŞ-da Kapitoli təpəsindəki (Amerika kongresinin binası burada yerləşir) həmvətənləri də daxil olmaqla elə bir dövlət xadiminin adını eşitməmişdi ki, heterodinlə heterodoksun fərqi bilsin” (14, s. 13).

Mütərcim bəzən qeydlərini mətn daxilində, aid olduğu sözdən sonra mötərizədə, bəzən isə haşiyədə verməklə mənanı aydınlaşdırır. Məsələn:

“Young man, don't even mention that thing in your prayers, just in case' and the First Citizen had wagged an impish finger at him as he spoke, 'just in case someone has got a hot line to heaven” (50, s. 11).

“– Cavan oğlan, ibadət edərkən belə Pandoranın adını dilinə gətirmə, birdən, - ölkənin Bir Nömrəli Vətəndaşı barmağı ilə onu hədələdi, – kimsə allaha da yol tapmış olar” (14, s. 13).

Bu nümunədə mütərcim “ölkənin Bir Nömrəli Vətəndaşı” sözüə əlavə olaraq haşiyədə “Prezident” sözünü də qeyd etmişdir.

Birinci yarımfəsildə biz tərcümə nəzəriyyəsinin inkişaf xronologiyasına nəzər saldıqda bir daha əmin olduq ki, semantik adekvat tərcümə məxəz mətnin mənasının, oradakı mesajın hədəf mətndə ötürülməsi ilə yanaşı, müəllif və onun yaratdığı obrazın, personajın simasını düzgün əks etdirməli, forma və məzmun, məna və üslub vəhdətini saxlamaqla bərabər, ən yaxın ekvivalenti əks etdirməlidir. Məhz təhlil

etdiyimiz tərcümə nümunələrində sadalanan xüsusiyyətlərin mövcud olması onların orijinala adekvat olduğunu göstərir.

Azərbaycanda tərcüməşünaslığın inkişafına nəzər saldıqda bir daha əmin olduq ki, ölkəmizdə uzun illər ərzində bu sahədə kifayət qədər peşakarlar yetişmiş və ədəbiyyatımıza öz töhfələrini vermişlər. Müəyyən siyasi və ideoloji amillərin təsiri ilə orijinaldan tərcümə ənənəsi nisbətən gec formalaşsa da, araşdırmalarımıza cəlb etdiyimiz əsərlərin müqayisəli təhlilləri bir daha göstərdi ki, orijinaldan tərcümələrdə mütərcimlər məxəz mətn müəllifinin üslubuna sadıqlıq prinsipini rəhbər tutaraq hədəf dildə semantik baxımdan adekvat mətnlər ərsəyə gətiriblər. Burada əsərlərin mövzusu da xüsusi qeyd olunmalıdır, hər iki roman imperializmi kəskin tənqid etməklə, humanizm, haqq-ədalət, dünyada sülh və sabitliyin təmin olunması kimi ümumbəşəri problemləri işıqlandırdığından hədəf mətnlərdə də bu fikirlərin adekvat və dolğun şəkildə ötürüldüyünün şahidi olduq. Təbii ki, dillərarası fərqlərdən irəli gələrək müəyyən leksik əvəzətmələr, ümumiləşdirmə və konkretləşdirmə halları olsa da, hədəf mətnlər orijinala semantik baxımdan adekvatdır. Araşdırmalar bir daha göstərdi ki, məxəz mətn nə qədər milli və kultural xüsusiyyətləri özündə əks etdirən mövzulardan uzaq olarsa, onun hədəf dildə adekvat tərcüməsini təmin etmək bir o qədər də asan olar.

II FƏSİL. İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏLƏRDƏ KOMMUNİKATİV ADEKVATLIQ

2.1. Kommunikativ tərcümədə doğmalaşdırma strategiyası

Andre Lefevr yazır ki, tərcümə təkcə mütərcimin beynində gedən bir proses deyil, o həm də rəqib ideologiyaların arasındakı mübarizədə mühüm rola malikdir. Onun fikrincə, tərcümə məxəz mətnin yenidən yazılmasıdır (rewriting) və mahiyyət etibarı ilə bütün tərcümələr müəyyən ideologiyaları əks etdirir və cəmiyyət daxilində manipulyasiya vasitəsi kimi istifadə edilir (85, s. 24). Mütərcimlər etdikləri tərcümələrdən xoşladıkları və ya rəğbət bəslədikləri ideologiyaları dəstəkləmək və yaxud ona qarşı çıxmaq üçün istifadə edə bilirlər. Oxucular da eyni zamanda həmin tərcümələri qəbul edə bilər və ya onu rədd edə və yaxud eyni mətnin fərqli tərcümə variantlarına müraciət edə bilirlər. Doğrudur, hər bir oxucu tərcümə edilmiş hər hansı bir mətnə fərqli aspektdən yanaşaraq onu dəyərləndirə bilər, amma onlar müəyyən bir sosio-kulturoloji mühitin daxilində yaşayırlar və eyni ideologiyanın təsiri altındadırlar. Ona görə də tərcümə olunan mətnlərin əksəriyyətinin çox vaxt hədəf dilin oxucularının yaşadıkları ədəbi və siyasi mühitin hakim ideologiyasına uyğunlaşdırılması hallarına daha çox təsadüf edilir. Müxtəlif tarixi-coğrafi areallarda və ya situasiyalarda mövcud olan fərqli ideologiyalara görə tərcümələr oxucular tərəfindən ya qəbul edilərək sevilir, ya da ciddi müqavimət ilə qarşılanaraq rədd edilir.

Əslində, bir faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, istənilən mütərcim müraciət etdiyi əsəri orijinaldan oxumaq imkanına malikdir, tərcümə o şəxslərə lazımdır ki, onlar orijinalı oxuya bilmirlər. Vaxtilə Sovet hakimiyyəti dövründə oxucular dünya ədəbiyyatı nümunələrini və ya ölkənin sərhədlərindən kənarında baş verən hər hansı hadisəni tərcümə vasitəsi ilə öyrənə və əldə edə bilirdilər. Lakin bu tərcümələrin əksəriyyəti orijinalda olduğu kimi deyil, müəyyən düzəlişlər, hətta məna təhriflərinə yol verilərək ideoloji senzuranın tələblərinə uyğun olaraq oxuculara çatdırılırdı. Tərcümə üçün seçilən əsərlər və müraciət olunan müəlliflər dəqiq “siyasi-ideoloji süzgəc”dən keçirilərək oxucuların ixtiyarına verilirdi. Hakim ideologiyaya xidmət

edən tərcümələr oxucular tərəfindən ona görə qəbul edilirdi ki, onlar doğru zamanda və doğru yerdə oxucuya çatdırılırdı. Məhz ideologiyanın tərcüməyə təsirini dövrlər üzrə tədqiq etsək görürük ki, hakim ideologiyaların bir-birini əvəz etməsi ilə oxucuların tərcümələrə münasibəti necə dəyişir və bütün bunların fonunda müşahidə edilən sosial dəyişikliklər cəmiyyətdə hansı izləri qoyur.

I fəsildə qeyd etdiyimiz kimi, 1980-ci illərə qədər tərcümə orijinal mətnin yenidən yaradılması kimi nəzərdə tutulurdu. Onun keyfiyyəti isə məxəz mətnə sadıqlığı və ekvivalentliyi meyarı ilə ölçülürdü. Məxəz mətn müəllifinin yaradıcılığı ilə müqayisədə tərcüməçilər fəaliyyətləri ikinci dərəcəli bir amil kimi qiymətləndirilən “görünməz” subyektlər hesab edilirdilər.

Tərcümə nəzəriyyəsində linqvistik yanaşmaların hakim olduğu dövrlərdə mütərcim və nəzəriyyəçilər məxəz və hədəf dillərin müqayisəsi zamanı “sədaqət” meyarını hər zaman əsas götürürdülər. Lakin “məxəz mətnə sədaqət” prinsipindən də vacib, əslində, görünməz bir amil – ideoloji amil də vardır ki, bu da bütövlükdə tərcümə prosesinə hakimdir.

Tarix göstərir ki, tərcümə hər zaman hədəf dildə hakim ideologiyanın möhkəmlənməsində güclü silah rolunu oynayıb, yəni bu ideologiya ilə üst-üstə düşən əsərlərin tərcümələri oxucular tərəfindən qəbul edilərək sevilir, əks olduqda isə rədd edilir.

Tərcüməni iki müxtəlif mədəniyyətin nümayəndələri arasındakı kommunikativ qarşılıqlı təsirin əsas vasitəsi hesab etsək, onda o, məxəz mətnin təhlili prosesində ünsiyyətin həm mətndaxili, həm də mətnxarici (situativ) amillərini özündə ehtiva edən praqmatik modelə əsaslanmalıdır. Hər bir mətn verbal və qeyri-verbal elementlərdən ibarət olur və bu elementləri yalnız müvafiq situasiya daxilində baş verən ünsiyyət aktına əsasən başa düşüb təhlil etmək mümkündür. Bir halda ki, həm məxəz, həm də hədəf mətn kommunikativ situasiya daxilində istifadə olunur, onda onlar həmin prosesin tərkib hissəsinə çevrilir. Praqmatik mətn nəzəriyyəsi baxımından təhlil etsək, həmin mətnlərin kommunikativ funksiyası həlledici meyar kimi ön plana çəkilir. Mətnin sintaktik və semantik xüsusiyyətləri isə arxa planda qalır.

Albrext Noybert “dillər arasında tərcümə” terminini qeyri-səlis və qeyri-adekvat hesab edir. O qeyd edir ki, əslində tərcümə dillər arasında baş verən çevirmə deyil (məsələn, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə və yaxud əksinə – A.Süleymanova), həmin dillərdə yazılmış mətnlərdən bəhs edən bir sahədir. Yəni məxəz dil deyil, həmin dildə yazılmış məxəz mətn özü ikinci dilin hədəf mətninə tərcümə edilir. Onun sözlərinə görə, mətn təkcə qrammatik-leksik mənə və struktur ardıcılığından ibarət deyil. O, mahiyyətə sosial və tarixi xarakter kəsb edən müəyyən kommunikativ situasiyanın məhsuludur. Mətn müvafiq zaman və məkan daxilində canlı diskurs yaradaraq ünsiyyət prosesində iştirak edən ayrı-ayrı şəxs və qruplar arasında sosial münasibətlər təmsalında ifadə olunur (93, s. 69).

Tərcümənin sosial və tarixi mahiyyət kəsb etmə xüsusiyyətini nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, tərcümə dillər və mədəniyyətlər arasında körpü rolunu oynadığı kimi, həmin dil və mədəniyyətlərdə təzahür edən dini, siyasi, iqtisadi, sosial amillərin ideoloji təsirlərin də daşıyıcısıdır, yəni, bir növ, ideoloji təsir vasitəsidir. Əslində, elə tərcümə özü ideoloji xarakter daşıyır, çünki məxəz mətnin seçilməsi və hədəf dilə tərcüməsi müəyyən sosial qrupların maraq və hədəfləri ilə müəyyən edilir.

Tərcümədə ideologiyanın rolunu təhlil edərkən məxəz və hədəf mətnlərin yazılması və oxucular tərəfindən qəbul edilməsi prosesini şərtləndirən amillər və məhdudiyyətlər, eləcə də məxəz və hədəf dillərin mədəni icmalarının ritorik konvensiyalarını nəzərə almaq lazımdır. İdeologiya mətn, diskurs və janr kimi semiotik sistemlər daxilində öz ifadəsini tapır (55, s. 26). İdeoloji aspektlər mətn daxilində leksik və qrammatik səviyyədə müəyyənləşdirilir. Leksik səviyyədə hər hansı sözün bilərəkdən işlədilməsi və yaxud mətndən çıxarılması yolu ilə özünü biruzə verir. Qrammatik səviyyədə isə hərəkəti icra edən göstərməmək üçün məchul növlü konstruksiyalardan istifadə olunması və s. kimi vasitələrlə reallaşır. İdeoloji aspektlər mətnin növü və janrı ilə yanaşı, onun kommunikativ məqsədlərindən asılı olaraq özünü biruzə verir.

Tərcümədə ideologiya təkcə tərcümə olunacaq mətnlə deyil, həm də mütərcimin mövqeyi və onun hədəf auditoriyasına nə dərəcədə münasib olması ilə bağlıdır. Mütərcimin ideoloji və mədəni mənsubiyyəti əsas amil kimi özünü biruzə

verir. Burada ümumilikdə cəmiyyətdə hakim olan ideologiya deyil, ayrılıqda fərdin, yəni mütərcimin bilik, inanc və dəyərlər sistemi əsasında formalaşan ideologiya nəzərdə tutulur. Mütərcimin şəxsi ideoloji mülahizələri, eləcə də cəmiyyətdə hakim ideologiya tərcümə prosesinin son nəticəsi olan hədəf mətnin formalaşmasına təsir göstərir. Nəyi tərcümə etmək olar və necə tərcümə etmək lazımdır? Mütərcim bu aspektləri nəzərə alaraq öz tərcümə strategiyasını və hədəf mətnə yanaşma metodunu müəyyənləşdirir. Hər bir cəmiyyət özünə münasib əsərləri tərcümə etdirir və orijinalın məzmun və ideyasını özününkünə uyğunlaşdırır. Uzun illər Sovet imperiyasının tərkibində yaşamış Azərbaycan xalqı məhz qadağan siyasəti nəticəsində həm tarixi kökümüz, həm də dünya ədəbiyyatının bəzi dəyərli nümunələrinə dair məhdud məlumatlar əldə etmişdir. Ateizmi təbliğ edən Sovet hakimiyyəti müqəddəs kitabımız olan Qurani-Kərimin doğma dilimizə tərcüməsini qadağan etmişdir. Məhəmməd Səid Ordubadinin 1911-ci ildə nəşr etdirdiyi və XX əsrin əvvəlində baş vermiş erməni-müsəlman davasının geniş şəkildə təsvir edildiyi “Qanlı illər” kitabının təkrar nəşrinə Sovet hakimiyyətinin “xalqlar dostluğu” prinsiplərinə zidd olduğu üçün uzun illər qadağa qoyulmuşdur. Yalnız 2007-ci ildə əsər yenidən nəşr edildi və 2011-ci ildə ingilis dilinə tərcümə edildi (5, s. 67).

Əslində, “ideologiya” sözü çox vaxt siyasi kontekstlərdə daha geniş istifadə olunur. Bu termini ilk dəfə fransız filosofu, iqtisadçı və ictimai xadim Antuan Destyut de Tresi işlətməmişdir. O, 1796-cı ildə nəşr etdirdiyi “İdeologiya ünsürləri” kitabında bu termini izah edərək ona “ideyalar haqqında, hissi təcrübədən yaranan ideyaların yaranması və təkamülü haqqında təlim, insanın tarix və cəmiyyətə dair fikirlərini təsdiq edən elm” kimi baxmışdır (25, s. 7).

İdeologiya sosial qrupların və ya bütün cəmiyyətin mənafelərini ehtiva və müdafiə edən, sosial reallığı bu mənafelər prizmasından ifadə edən və əməli fəaliyyət direktivləri, oriyentasiyaları olan nəzəriyyələr, ideyalar və məlumatlar sistemi kimi müəyyənləşdirilir. İdeologiya insanların dünyanı necə dərk etdiklərini, onun haqqında nəyi bildiklərini və nəyə inandıqlarını tənzimləyir.

Məhz ideologiyanın bu tərifiindən çıxış edən mütərcim və nəzəriyyəçilər hesab edirlər ki, tərcümə özü də bir siyasətdir. Məşhur türk mütərcimi Şehnaz Tahir

Gürçağlar yazır: “Tərcüməni həm fəaliyyət, həm də həmin fəaliyyətin nəticəsi baxımından siyasət hesab etmək olar, çünki o, müxtəlif tərəflər arasında danışıq prosesini təmin edir. Mikro səviyyədə bu tərəflərə mütərcimlər, müəlliflər, tənqidçilər, nəşirlər, redaktorlar və oxucular daxildir” (38, s. 38).

Məxəz mətnlə hədəf mətn arasında pragmatik əlaqənin nisbəti fərqli ola bilər, yəni məxəz mətndə mövcud olan pragmatikliyin hədəf mətnədə adekvatlığı təmin edilməyə bilər. A.Noybert mətnin pragmatik mahiyyətinin ən yüksək səviyyədə transformasiyasının mümkünlüyündən və bunun tam əksi olaraq, ümumiyyətlə, mümkünsüzlüyündən çıxış edərək dörd pragmatik münasibəti fərqləndirməyi təklif etmişdir. Məxəz mətnlə hədəf mətnədəki pragmatik maraqlar üst-üstə düşdükdə pragmatik mahiyyəti tam ifadə etmək mümkün olur. Tərcümə üçün nəzərdə tutulan mətnlərin pragmatik potensialını bütövlükdə mühafizə etmək mümkün olur. Bədii ədəbiyyatın tərcüməsi zamanı pragmatik adekvatlığın həyata keçirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə məhdudiyyətlərlə mümkün olur. Nəhayət, bilavasitə müəyyən dil daşıyıcılarına ünvanlanmış xüsusi mətnlərin orijinalında təqdim olunan pragmatik adekvatlığı ifadə etmək, ümumiyyətlə, mümkün olmur (məsələn, qanunvericilik sənədləri, müxtəlif elanlar və s.) (93, s. 25).

Lakin burada tərcümənin keyfiyyəti əsas amil kimi çıxış edir, yəni həm məxəz, həm də hədəf dilin daşıyıcılarının orijinala və tərcüməyə müvafiq reaksiyası, onları necə qəbul etməsi faktı nəzərdə tutulur. Müasir tərcümə nəzəriyyəsində bəzi mütərcim və nəzəriyyəçilər hədəf mətnədə pragmatik istiqamətinin tam əks edilməsini zəruri hesab etmirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, yad mədəniyyətə aid elementlərə yaxından bələd olan mütərcim mətnin tələblərinə cavab verən, lakin orijinala üst-üstə düşməyən mətn yarada bilər. Müəllifin fərdiliyi, onun dünyaya baxışının unikallığı və dil üslubunun təkrarsızlığı mətnin əsas, mərkəzi pragmatik kateqoriyalarından olan intensionallığı təmin edir. İntensionallıq dil vasitələrinin seçilməsi yolu ilə ondan istifadənin yaradıcı xüsusiyyətinin aşkar edilməsi sayəsində realizə olunur. Dil vasitələri müəyyən mədəni-tarixi, estetik və s. mahiyyətlər kəsb edir. Mətnin kommunikativ funksiyasını müəyyənləşdirmək üçün onun janrına baxmaq lazımdır. Əgər mətn bədii əsədirsə, burada bədii-estetik funksiya dominantlıq təşkil edir.

Elmi-texniki mətn üçün dominant funksiya informasiyanın təqdim edilməsidir. Publisistik mətn və ya reklam mətni oxucunun şüuruna, əqidəsinə, əxlaqına təsir funksiyası daşıyır. Bədii mətnin dominant funksiyası kommunikativ effekt yaratmaq, yəni mətni qəbul edənə müəyyən pragmatik təsirlər göstərmək mahiyyəti daşıyır. Məhz ona görə də estetik cəhətdən orijinala adekvat olan hədəf mətnin yaranması üçün bir sıra zəruri amillər təmin edilməlidir, yəni mütərcim orijinalın ideya-tematik məzmununu dərinlən anlamalı, müəllifin intensiyalar dünyasına daxil olmalı, müəllif idiolektinə, o cümlədən məxəz mətnin bədii sisteminə diqqətlə yanaşmalıdır (23, s. 19).

Bədii mətn forma və məzmun birliyi baxımından bölünməz bir vahiddir. Mətnin məzmunu özündə müxtəlif informasiya toplusunu ehtiva edir ki, burada koqnitiv (idraki), mədəni və estetik informasiya növlərini daxil etmək olar. Mədəni informasiyalar çoxfunksiyalı olmaqla həm koqnitiv, həm də estetik funksiyalar icra edə bilər. R.Novruzov yazır ki, “bədii mətn özü bütövlükdə polifunksionaldır: o həm müəllif və oxucu arasında kommunikativ funksiyayı, həm də gerçəkliyi xüsusi tədqiqatlardan daha yaxşı eks etdirməklə, bizə həyatın dərkində kömək edən koqnitiv funksiyayı daşıyır” (23, s. 16). Lakin bədii əsərin ən ümdə funksiyası oxucuda doğurduğu estetik təsirdən ibarətdir. Məhz tərcümə prosesində də bu estetik təsirin hədəf oxucuya ötürülməsi zəruri amildir ki, tərcümənin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi də bu amillə müəyyən edilir. Məxəz mətnə verilən mədəni informasiyanı hədəf dilə ötürərək həmin dilin mədəni mühitinə təqdim etmək yüksək səviyyəli tərcümənin ərsəyə gəlməsi üçün ilkin şərtlərdən biridir. Buna nail olmaq üçün kultural əvəzetmə, kultural adaptasiya və bəzi kultural söz və ifadələrin müvafiq şərtlərinin verilməsi kimi müxtəlif strategiyalara müraciət etmək tələb olunur. Adı çəkilən metodların istifadəsi məxəz dil ilə hədəf dil arasındakı mədəni fərqlərin dərəcəsiindən asılıdır. Hər bir bədii mətnin (sənət əsərinin) əsas qayəsi oxucu və ya tamaşaçı auditoriyasına estetik təsir göstərməklə yanaşı, müəyyən bədii ünsiyyət prosesini həyata keçirməkdir. Estetik təsiri şərtləndirən amil mətnə obyektiv reallığın təsviri, bədii və estetik təsviri olan məlumatın mövcud olmasıdır. Məhz tərcümə prosesində ən çətin və vacib məqam müəllifin mətn vasitəsilə oxucusuna ötürdüyü məlumatın estetik məziyyətlərini anlayaraq hədəf dilin oxucusuna

çatdırmaqdır. Qonçarenko qeyd edir ki, bədii əsər vasitəsilə qurulan verbal ünsiyyət bədii ədəbiyyatda həm verbal, həm də estetik funksiya daşdığına görə onu poetik kommunikasiya adlandırmaq və müvafiq olaraq iki yerə bölmək olar: semantik və estetik kommunikasiya. Semantik kommunikasiya eyniadlı məlumatla əsaslanır, bəzi mənbələrdə bunu bəzən xarici aləmin obyektiv reallıqlarını əks etdirən koqnitiv məlumat adlandırırlar. Bədii əsərdə bu informasiya müəyyən mədəni və bədii məqsədlər üçün müəllif tərəfindən istifadə edilir və hər zaman estetik informasiya ilə bağlı olur (44, s. 109).

Ona görə də tərcümə prosesində ən məsuliyyətli yanaşmanı daha çox bədii əsərlər tələb edir. Bədii tərcümə mütərcimdən işçi dillərə mükəmməl yiyələnmək bacarığı ilə yanaşı, xüsusi bədii duyum, istedad, tərcümə etdiyi müəllifin yaradıcılığı ilə yaxından tanışlıq, onun üslubi vasitə və priyomlarını, eyham və mətnaltı mənalarnı düzgün şərh edərək açmaq məharəti, hədəf dilin linqvistik vasitələrini, eləcə də bədii təsvir və ifadə vasitələrini maksimum səfərbər etməklə məxəz mətnə adekvat hədəf mətn yaratmaq qabiliyyəti tələb edir. Burada mətnə yanaşma metodu və tərcümə strategiyasının əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi, müəllifin hədəf oxucuya yaxınlaşdırılması, yoxsa hədəf dilin oxucusunun müəllifin dünyasına, onun daxili aləminə, dilinə, mədəniyyətinə yaxınlaşdırılması kimi iki əsas mövqenin müəyyən edilərək seçilməsi tərcümənin keyfiyyətini təmin etməklə yanaşı, nəticənin adekvatlığını da şərtləndirir. Hədəf dilə tərcümə edilən hər bir əsər, hər bir ədəbiyyat nümunəsində müəllifin dili, üslubu, ifadə tərzini, bir sözlə, bədii kimliyi saxlanılmalıdır. Azərbaycan dilinə edilən tərcümələrin əksəriyyətində yapon, ingilis, rus, fransız yazıçıların hamısı bizimlə sanki eyni «dil»də, eyni ahəngdə, bir-birindən o qədər də fərqlənmədən, eyni intonasiya ilə danışır. Bunun da əsas səbəblərindən biri onların orijinaldan deyil, daha çox rus dilindən tərcümə olunmaları ilə bağlıdır. Tərcümənin məqsədi mətni müəllifdən yaxşı yazmaq deyil, onu adekvat, orijinala uyğun səviyyədə oxucuya çatdırmaqdır.

Kommunikativ tərcümə nəzəriyyəsinə dair ilk dolğun fikirlər Y.Naydaya məxsusdur. Formal ekvivalentə əsaslanan tərcümədən fərqli olaraq onun dinamik ekvivalentliyə əsaslandığı tərcümə nəzəriyyəsinin əsas qayəsi məxəz mətnə deyil,

məhz onun hədəf oxucuda, reseptorda doğurduğu təsir və təssürat kimi ekstra-lingvistik və ya ekstratekstual (dildən kənar) amillərə yönəlir (5, s. 200). Məxəz mətni tərcümə edərək hədəf dilin oxucusunun mədəniyyətinə maksimum yaxınlaşdırmaq üçün mütərcim təkcə lingvistik formada deyil, bəzən hətta məxəz mətnin mənasında da təhriflərə yol verməli olur, lakin bu o demək deyil ki, hədəf mətn məxəz mətnə oxşar başqa bir mətn deyil, bu, həmin mətnin tərcüməsi olmaqla yanaşı, onun məzmun və məqsədini aydın şəkildə əks etdirməlidir. Lakin burada ən ümdə məqsəd mətnin kommunikativ funksiyasını təmin etməkdir, yəni mütərcim məxəz mətndəki məlumatı bu və ya digər şəkildə hədəf oxucuya ötürür. Mütərcimin məxəz dildəki mətnin həm də oxucusu olması fikrini nəzərə alsaq, onda belə bir qənaətə gələ bilərik ki, oxucu kimi mütərcimin məxəz mətni anlaması və onu şərh etməsi (identification and interpretation) onun mətni necə tərcümə etməsinə birbaşa təsir edir.

P.Nyumark yazır: “Uğurlu tərcümə dil və mədəniyyətin oxşarlığından (yaxınlığından) daha çox mütərcimin yazıçının fikrini anlamasından asılıdır” (95, s. 54).

Kommunikativ tərcümə sosial səciyyəlidir, burada diqqət əsasən mətndəki məlumatın ötürülməsi üzərində cəmləşir, mütərcim hər şeyi tərcümə etmir, sadəliyə, yığcamlığa, aydınlığa çalışır, üslubu təbii olur. Kommunikativ tərcümədə hədəf mətn məxəz mətndən üstün olur, çünki kommunikativ tərcümə lazım gəldikdə orijinalı izah edir. Bu tərcümədə mütərcim xüsusi bir oxucu qrupuna yox, geniş oxucu kütləsinə xidmət edir. Kommunikativ tərcümə oxucunun bilik və dil səviyyəsinə hesablandığından oxucuda məxəz mətndəki effekti doğura bilir (5, s. 170).

Kommunikativ tərcümə sərbəst olub ünsiyyət prosesində ötürülən mesajın səmərəliliyinə xüsusi önəm verir. Burada əsas diqqət oxunaqlıq, təbiilik kimi amillərə yönəlir və orijinalın formasının onun mənası ilə bilavasitə bağlı olmadığı pragmatik mətnlərin tərcüməsində geniş tətbiq olunur. Belə mətnlərə reklamları, turist broşuraları və təlimat kitabçaları və s. misal göstərmək olar. Hər hansı məhsulun reklam mətni hədəf dilin mədəniyyətinin norma və qaydalarına uyğun tərcümə edildikdə, hədəf dildəki yeni auditoriyanı həmin məhsulu almağa sövq etmək məqsədinə nail olmaq baxımından həmin tərcümə orijinaldan xeyli fərqlənməlidir.

Lakin semantik tərcümədə olduğu kimi kommunikativ tərcümədə də ekvivalent təsiri təmin etmək şərtilə hərfi, sözbəsöz tərcüməyə üstünlük verilməsi məqbul hesab edilir (95, s. 39).

Həm hədəf, həm də məxəz mətn müvafiq kommunikativ situasiya daxilində ünsiyyət vasitələri kimi çıxış edir, yəni məxəz mətn məxəz mədəniyyətdə, hədəf mətn isə hədəf mədəniyyətdə eyni funksiyaları icra edir. Mütərcim hədəf dilin mədəniyyətinin hakim olduğu situasiyaya uyğun kommunikativ baxımdan adekvat hədəf mətnə nail olmaq üçün tərcümə prosedurlarını seçərkən qeyd olunan amilləri mütləq nəzərə almalıdır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, mütərcimin semantik və yaxud kommunikativ tərcümə üsuluna meyl etməsi onun məxəz mətni oxuyub anlaması və müvafiq şəkildə şərh etməsindən sonrakı mərhələni təşkil etməklə, eyni zamanda mətnin kommunikativ funksiyasının dəyərləndirilməsinin nəticəsi kimi özünü göstərir.

Mətnin əsas məzmunu, fikir və qayəsinin ötürülməsinə əsaslanan semantik tərcümədən fərqli olaraq, kommunikativ tərcümə oradakı məlumatın hədəf oxucuya çatdırılması funksiyasını əsas götürdüynə görə bir növ nitqə bənzəməklə sonuncunun əsas funksiyası olan kommunikasiya rolunu oynayır.

P.Nyumark semantik və kommunikativ tərcümə haqqında kifayət qədər çox yazsa da, artıq semantik və kommunikativ tərcümə anlayışından istifadə etmir. O, indi korrelativ tərcümə nəzəriyyəsinə (*correlative theory of translation*) bəhs edir (95, s. 78). O göstərir ki, hər hansı reklam mətnini semantik baxımdan tərcümə etsək, əlavə qeydlər etmək lazımdır. Şekspiri həm ingilis dilli, həm də qeyri-ingilisdilli oxucu üçün dəqiq tərcümə etsək, yenə də əlavə qeydlərə ehtiyac duyulacaqdır. Yəni, hər bir halda semantik tərcümə zamanı həmişə əlavə qeydlər, haşiyələr labüd olur.

Kommunikativ tərcümədə mütərcimin əsas məqsədi məxəz mətndəki mesajı hədəf oxucuya çatdırmaq, oxucunu düşündürmək, hər hansı bir hərəkəti etməyə inandırmaq və yaxud təşviq etmək məqsədi güdür. Bu baxımdan kommunikativ tərcümələrdən daha çox reklam mətnlərinin tərcüməsində geniş istifadə edilir. Lakin bu o demək deyil ki, kommunikativ tərcümədə mənanın təhrif edilməsi yolverilən hal

kimi qəbul edilməlidir, əksinə burada əsas məqsəd hədəf mətni məxəz mətndən daha oxunaqlı, daha səlis və dolğun əks etdirməkdir. Adətən bu tip tərcümələr konkret hədəf auditoriyası üçün nəzərdə tutulmaqla yanaşı (məsələn, turistlər üçün məlumat kitabçaları, həkimlər və ya hüquqşünaslar üçün xüsusi hazırlanmış mühazirə və s.), hədəf dil daxilində müəyyən funksiyaya xidmət etdiyindən onların hədəf dildə daha anlaşılıqlı olmasını təmin etmək üçün doǵmalaşdırma strategiyası tətbiq edilir, yəni məxəz mətn və onun müəllifi hədəf dilin oxucusuna daha da yaxınlaşdırılır və hətta bəzən neytrallaşdırılır. Düşünürük ki, kommunikativ tərcümədə adı çəkilən strategiyanın tətbiqi və onu şərtləndirən amilləri geniş şəkildə toxunmamışdan əvvəl tərcümə strategiyaları haqqında məlumat vermək daha məqsədəuyğun olardı.

Hər bir mütərcim tərcümə edəcəyi mətni seçərkən və ya onu tərcümə edərkən həmin mətnə yanaşma tərzi və tərcümə prosesi zamanı tətbiq etdiyi bir sıra metodlar tərcümə strategiyasını təşkil edir. Əslində, tərcümə özü qərar qəbuletmə prosesi və problem həllətmə tapşırığı kimi başa düşülməlidir. Bu mürəkkəb fəaliyyət növündə tərcüməçi bir sıra problemlərlə qarşılaşır və onların həlli vasitələri strategiyalar adlanır. Strategiya sözü bir çox kontekstlərdə geniş istifadə olunur və məhz tərcüməşünaslıqda da tərcümə strategiyalarına nəzəriyyəçilər tərəfindən bir-birindən fərqli şərhlər və izahlar verilmişdir. Çesterman tərcümə strategiyalarını aşağıdakı kimi xarakterizə edir:

- 1) tərcümə strategiyaları mətnlə işləmək bacarığını özündə əks etdirir;
- 2) tərcümə prosesində tətbiq olunmalıdır;
- 3) hədəf yönümlüdür;
- 4) problemə mərkəzlənmişdir;
- 5) şüurlu şəkildə tətbiq olunur;
- 6) strategiyalar empirik olmalıdır, təkcə onlardan istifadə edən şəxs üçün deyil, oxucular üçün də anlaşılıqlı olmalıdır (65, s. 87).

Bir çox tərcümə nəzəriyyəçiləri və mütərcimlər strategiyanı mütərcimin müəyyən tərcümə probleminin həlli üçün müraciət etdiyi düşünülmüş plan və ya prosedur kimi xarakterizə edirlər.

Məşhur mütərcim R.T.Bell tərcümə strategiyalarını adətən “qlobal və ya ümumi” (bütöv mətnlərə aid) və “lokal” (hər hansı mətnin hissələrinə aid) olmaqla iki yerə bölür. Qlobal tərcümə strategiyası (tərcümə metodu) tərcüməçinin bütövlükdə mətn üçün tətbiq etdiyi strategiyadır, burada onun əsas seçimi hədəf mətnin məxəz mətnə nə dərəcədə yaxın olmasından ibarətdir.

Lokal tərcümə strategiyaları müəyyən dil qrupları arasında tətbiq edilən tərcümə üsullarıdır və həmin dillərin quruluş, forma və söz sırasındakı fərqlər burada öz əksini tapır (59, s. 78). Məsələn, cümlədəki söz sırasının mübtəda-tamamlıq-xəbər olaraq sıralandığı Azərbaycan və türk dilindən mübtəda-xəbər-tamamlıq ardıcılıqlı söz sırasının hakim olduğu ingilis dilinə tərcümə zamanı söz sırası istər-istəməz dəyişməlidir.

Təbii ki, tərcümə prosesinin müxtəlif mərhələlərində makro, yəni mədəni və sosioloji səviyyədə qlobal strategiya mikro səviyyədəki (lokal strategiya, mətn və ya koqnitiv səviyyədə) seçimlərə təsir edir. Qlobal strategiyalar Q.Turinin irəli sürdüyü ilkin normalara (preliminary norms) əsasən tənzimlənir, yəni tərcümə tapşırığı (translation brief): Tərcüməni sifariş edən tərəf onu necə görmək istəyir? Məxəz mətn ilə hədəf mətn arasındakı əlaqə nə dərəcədə olacaq? Makro səviyyədə qəbul edilən qərarlar özündə iqtisadi, mədəni, siyasi, ideoloji və linqvistik amilləri, o cümlədən texniki məhdudiyyətləri ehtiva edir. Burada sözbəsöz və ya sərbəst tərcümə, adekvatlıq (məxəz yönümlü) və ya məqbulluq (acceptability) (hədəf yönümlü), axıcılıq (fluency) (doğmalaşdırma) və ya ekzotizm (yadlaşdırma), eləcə də formal və yaxud dinamik ekvivalentlik arasında seçim edilir.

Q.Turi tərcümədə normalar konsepsiyasında belə bir mülahizə irəli sürür ki, tərcümə prosesinin müxtəlif mərhələlərində fərqli normalar tətbiq edilə bilər və mütərcim hər dəfə ya məxəz, yaxud da hədəf dilin və ya mədəniyyətin normalarının təsiri altında ola bilər. Əgər bu proses məxəz dilə daha çox yönəlsə, məxəz yönümlü olarsa, onda əldə olunan tərcümə mətni adekvat olacaqdır, əksinə, əgər hədəf dildəki normalara daha çox yönəlsə, onda nəticə qəbul edilə bilər, yəni məqbul olacaqdır (124, s. 206).

Tərcümədə lokal strategiyalar tərcümə prosesində tətbiq edilən normalara (operational norms) əsasən tənzimlənir (üslubun necə formalaşdırılması və ya mətn strukturu və məlumatın yenidən qurulması və s.). Bu halda bəzi qərarların qəbul edilməsi mətn daxilində (yəni, əlavə və ixtisarlar), digərləri isə məntdən kənar (mütərcimnin ön söz yazması, haşiyə və ya izahlar) həyata keçirilir.

Venuti isə belə hesab edir ki, tərcümə strategiyaları xarici dildə olan tərcümə ediləcək mətnin seçilməsi və onun tərcüməsi üçün müvafiq metodun tətbiqi kimi əsas məsələləri özündə ehtiva edir. O, tərcümə strategiyalarından bəhs edərkən iki anlayışı nəzərdə tutur: *doğmalaşdırma (domestication)* və *yadlaşdırma (foreignization)* (82, s. 69).

Ümumi tərcümə strategiyaları isə müəyyən dil qrupları ilə məhdudlaşmayıb, bütün mütərcimlərin istənilən növ mətnlə qarşılaşdıqları zaman tətbiq etdikləri strategiyalardır. Bu strategiyalar adətən məxəz mətnə aid bəzi ünsürlərin arxa planda saxlanması, bəzilərinin isə, əksinə, ön plana çıxarılması şəklində ortaya çıxır. Bundan başqa, məxəz mədəniyyətin gözlənti və normalarının hədəf mədəniyyətə təsiri də özünü ümumi strategiyalar vasitəsilə biruzə verir. Bundan başqa, mütərcimdən asılı olmayan digər amillər də onun bu və ya digər strategiyaya müraciət etməsini şərtləndirə bilər, məsələn, səhifə sayında məhdudiyyətlər, tərcümə üçün müəyyən edilmiş vaxtın çox qısa olması, nəşriyyatların dil və söz seçiminə dair tələb və tövsiyələri və s. (38, s. 42). Təkcə mədəni amillər deyil, siyasi və iqtisadi amillər də strategiyaya seçiminə təsir göstərir.

Tərcümə təkcə hədəf dildə ekvivalent mənanın verilməsindən ibarət deyil, burada daha çox hədəf dil və məxəz dilin həm linqvistik, həm də mədəni dəyərləri nəzərə alınmalıdır. Bəzi mütərcimlər məxəz dilin dəyərlərini dəyişməyə üstünlük verirlər və onu hədəf dilin oxucuları üçün daha oxunaqlı etməyə çalışırlar. Bu tərcümədə *doğmalaşdırma (domestication)* strategiyası adlanır. Digərləri isə məxəz dilin dəyərlərini saxlamaqla bərabər, hədəf dilin oxucularını həmin dəyərlərlə tanış etməyi üstün tuturlar. Bu isə tərcümədə *yadlaşdırma (foreignization)* strategiyası adlanır.

Yadlaşdırma strategiyasında hədəf dilin oxucusu oxuduğu əsərin və ya hər hansı mətnin onun üçün yad olduğunu anlayır. Bu strategiya haqqında ilk dəfə alman filosofu və ilahiyyatçısı Fridrix Şleyermarxer 1813-cü ildə tərcümə üsulları ilə bağlı mühazirəsində danışıbmışdır. Onun fikrincə, mütərcim ya məxəz mətn müəllifini kənara qoyub oxucunu ona yaxınlaşdırır, ya da hədəf mətnin oxucusunu kənara qoyub oxucunu ona yaxınlaşdırır. Yadlaşdırma məxəz dil və mədəniyyət elementlərinin hədəf dilə axınına səbəb olur. Burada hərfilik daha çoxdur. Bədii mətnlərin tərcüməsində bu strategiyadan istifadə etmək münasib deyil, çünki mətn əksər hallarda anlaşılmaz qalır və şərhələrlə dolu olur (5, s. 182). Məsələn, Qurani-Kərimin ingilis dilinə tərcüməsində ingilis oxucusuna yad elementlərə rast gəlmək olar. Ümumiyyətlə, islam aləmində Qurani-Kərimlə bağlı ən çətin məsələlərdən biri də onun tərcüməsi ilə bağlıdır.

Uzun müddət bu strategiyalardan hansının üstün olması barədə tərcümə nəzəriyyəsində müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Venuti *The Translator's Invisibility: A History of Translation* ("Tərcüməçinin görünməzliyi: Tərcümə tarixi") kitabında bu iki strategiyadan bəhs etmişdir. O, Anqlo-Amerika mədəniyyətində tərcümələr üzərində tədqiqat aparmış və məlum olmuşdur ki, əksər mütərcimlər doğmalaşdırma strategiyasından daha çox istifadə edirlər, çünki bu tərcüməni oxucuya daha çox yaxınlaşdırır. Venuti hesab edir ki, bu metod mütərcimi "görünməz" edir və digər tərəfdən də "xarici mətnin hədəf dilin mədəni dəyərlərinə etnosentrik uyğunlaşdırılmasını" təmin edir. O, bunu mütərcimlərin maddi cəhətdən də istismarına gətirib çıxardığını iddia edirdi. Bu strategiyadan istifadə etməklə Anqlo-Amerika mədəniyyəti azlıq təşkil edən mədəniyyətlər üzərində öz "hegemonluğunu" qoruyub saxlayır. Məhz bu səbəbdən Venuti yadlaşdırma strategiyasının tərcümədə mədəni toqquşmaların həlli kimi tətbiq olunmasını təklif edir (81, s. 56).

Lakin tərcüməçinin "görünməzliyi" anlayışını həm də onun mətnin özündə "görünməməsi" kimi başa düşmək olar. Onda belə hesab etmək olar ki, biz bütün tərcümələrdə yalnız məxəz mətn müəllifinin "səsi"ni eşidirik. Antoni Pim iddia edir ki, tərcümədə hər zaman mütərcimin fəaliyyətindən müəyyən izlər qalır (108, s. 47).

Məlumdur ki, mütərcim mətnin növündən və tərcümənin məqsədindən asılı olaraq məlumatı alana (recipient) və yaxud məlumatı ötürənə (sender) daha çox diqqət yetirir. Semantik tərcümə daha çox yazıçı, müəllifyönümlü olduğundan, mütərcim tərcümə zamanı ötürülən məlumatın müəllifinə sadıq qalır və onu məlumatı qəbul edənə olduğu kimi çatdırır ki, bu da hədəf dildə həmin dilə xas olmayan elementlərlə ifadə olunur. Bu zaman mütərcim yadlaşdırma strategiyasına müraciət edir.

Doğmalaşdırma strategiyası tərcümədə lap antik dövrdən tətbiq olunmuşdur. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məxəz mətn hədəf mətnin yazıldığı dilin mədəni, əxlaqi, etik və s. anlamına uyğunlaşdırılır. Tərcümə təcrübəsində faktlar var ki, məxəz mətndəki spesifik mədəni terminlər milliləşdirilmiş, atılmış, əlavələr edilmişdir. Bəzən mətn müəllifinin adı belə tam milli bir adla əvəzlənmişdir. Məsələn, alman şairi Bodenştadt Mirzə Şəfi Vazehin rübailərini alman dilinə tərcümə etmişdir. Sonralar o, həmin rübailəri tamamilə almanlaşdırmış və onları özününkü kimi təqdim etmişdir. Digər bir misal “İncili”nin müxtəlif dillərə tərcüməsidir. Xirstianlığı yaymaq üçün “İncil” müxtəlif qəbilələrin, xalqların mədəniyyətinə, anlamına uyğunlaşdırılmışdır. Bu da reseptora onun mahiyyətini asanlıqla başa düşməyə imkan verir (5, s. 182).

Bəzən tərcümədə “doğmalaşdırma” sözünü “lokalizasiya”, “naturalizasiya” və ya “adaptasiya” adlandırırlar. İstənilən mətni müxtəlif tərcümə strategiyalarından istifadə edərək doğmalaşdırmaq, yəni hədəf auditoriyanın dilinə və mədəniyyətinə uyğunlaşdırmaq olar. Bu strategiyalardan ən birincisi mətndəki kultural terminlərin ya əvəz edilməsi, ya da tamamilə mətndən çıxarılmasıdır. Orijinal mətnin yad üslubu neytral bir üslubla əvəz edilir ki, oxucu mətnin tərcümə olduğunu hiss etmədən hədəf dildə yazılmış orijinal bir mətn kimi oxuyur.

Dünya təcrübəsində elə məqamlar var ki, məhz doğmalaşdırma strategiyası nəticəsində bir sıra əsərlər hədəf dildə daha çox yayılmış və bestsellere çevrilmişdir. 1950-1960-cı illərdə Qərbdə anti-sovet və anti-kommunizm təbliğatının tüğyan etdiyi bir vaxtda italyalı yazıçı Covannino Quareskinin ingilis dilinə tərcümə olunmuş əsərləri ən çox satılan və oxunan əsərlər idi. Onun ingilis dilinə tərcümə edilmiş ilk

romanı “*Don Kamillonun kiçik dünyası*”nın (*The Little World of Don Camillo*) bütün Avropa və Amerikada şöhrət qazanmasının səbəbi demokratiyanın kommunizm üzərində qələbə çalacağına dair oxucusunu inandırması idi.

Təbii, doğmalaşdırılmış tərcümə strategiyasını təbliğ edən nəzəriyyəçilər arasında ən məşhuru, İncilin tərcüməsi üzrə amerikalı mütəxəssis Y.Nayda olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu metod – dinamik ekvivalentlik (Bibliyanı tərcümə metodu) tərcümə nəzəriyyəsində yenidir. Məhz o, Bibliyanın tərcüməsi zamanı “dinamik ekvivalent” anlayışından istifadə etmişdir. Dinamik ekvivalentlik üzərində qurulan tərcümə ekvivalent təsir yaratmaq prinsipinə əsaslanır və tərcüməni qəbul edən ölkənin mədəniyyətinə uyğunlaşdırır. Y.Nayda mədəni xüsusiyyətləri tərcümədə dominant hesab edir. O, qeyd edir ki, bu xüsusiyyəti nəzərə almadan mənanın məxəz dildən hədəf dilə effektiv ötürülməsi mümkün olmaz (97, s. 67).

Bəzi nəzəriyyəçilər (Venuti, J.Monday və s.) isə doğmalaşdırma strategiyasında məxəz dilin mədəni və tarixi elementlərinin itirilməsini bu strategiyanın mənfi xüsusiyyəti kimi dəyərləndirirlər və onun istifadəsini məqbul hesab etmirlər.

Ümumiyyətlə, tərcümədə strategiya məxəz mətnin və ona müvafiq tərcümə üsulunun seçilməsidir. Mədəni, iqtisadi və siyasi amillər buradakı hər iki seçimə təsir göstərir. Əsasən reklam mətnlərinin tərcüməsində bu strategiyadan daha çox istifadə olunur. “Peşəkar tərcümənin əsasları” (*Basics of Professional Translation*) kitabında Fialə Abdullayeva reklam tərcüməsində lokalizasiya anlayışından bəhs edərkən yazır: “Reklam tərcüməsi bizneslə bağlı tərcümənin tərkib hissəsidir. Tərcümənin bu növü xalqın təkə dil xüsusiyyətlərini deyil, həm də mədəni fərqlərini nəzərə alaraq uyğunlaşmaya daha çox yer verilməsilə səciyyəlidir. Ticarət mallarını, xidmətlərin reklamının məqsədi istehsalçıdan müştəriyə informasiya axınıni təmin edərək potensial alıcını məlumatlandırmaq, inandırmaq, nəhayət onu reklam olunan xidmətdən istifadəyə və ya malı almağa sövq etməkdir. Hər bir ölkənin əhalisi üçün fərqli davranış və ünsiyyət qaydaları, müxtəlif mədəni münasibətlər, fərqli həyat tərzi xas olduğu kimi, onların reklamın mətninə, orada təsvir olunan imicə münasibəti də fərqlənə bilər. Bir xalqın adi görünüş kimi qəbul etdiyi bir reklam digər xalqa görə

abır-həya mənbəyi kimi görünə bilər. Belə olduqda reklam öz ilkin məqsədinə, yəni istehlakçını inandıraraq özünə cəlb etmək məqsədinə nail ola bilməz. Bu halda onu digər dilə çevirməyin də mənası yoxdur. Bu vəziyyət reklamın konkret ölkənin əhalisinin mədəni xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Bu da beynəlxalq aləmdə “lokalizasiya” deyilən bir anlayışı ortaya çıxarır. Beynəlxalq reklam kampaniyaları reklamı lokallaşdırmaqla onu hər bir ölkənin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Yerli mühitin iki komponenti: ictimai-mədəni və siyasi-hüquqi komponentləri reklamın tərcüməsində nəzərə alınmalıdır. Bu, lokalizasiyanın əsas məğzini təşkil edir. Məsələn, təbii dəridən olan mallara üstünlük verən xalqlar üçün reklamın mətnində buna işarə edən ifadələrin (“əsl ayı dərisindən hazırlanmış”, “körpə quzu dərisindən tikilmiş”) işlənməsi nə qədər inandırıcı təsirə malik olsa da, heyvanların öldürülməsini təbiətə qarşı zorakılıq sayanlar malların belə reklamını aqressivlik kimi qəbul edə bilərlər. Yaxud dini və əxlaqi baxımdan geyimlərin açıq-saçıqlığı bəzi ölkələrdə məqbul deyil. Bu cür geyimlər reklam edildikdə onlar alıcı cəlb etməkdənsə, ikrah hissi oyada bilər. Reklam mətnlərində xüsusi qrammatik forma, lakonik, qeyri-adi leksikonla yanaşı, mədəniyyət fərqləri də mütərcimlərin nəzərindən qaçmamalıdır” (2, s. 113-114).

Yuxarıdakı nümunələrdən də görüldüyü kimi, doğmalaşdırma strategiyasından daha çox kommunikativ tərcümədə istifadə olunur. Kommunikativ tərcümə orijinalın dəqiq kontekstual mənasını elə bir şəkildə çevirməyə cəhd edir ki, orijinalın həm məzmunu, həm də dili oxucu tərəfindən asanlıqla qəbul edilsin və başa düşülsün. Bu tərcümə üsuluna oxucuyönümlü (reader-oriented, reader-centered) tərcümə də deyilir. Burada məqsəd tərcümənin oxucu tərəfindən daha asan qəbulu və başa düşülməsidir. Bu baxımdan kommunikativ tərcümə daha çox informativ və vokativ mətnlər üçün məqbuldur.

Kommunikativ tərcümədə doğmalaşdırma strategiyasının tətbiqini Skopos nəzəriyyəsi baxımından da təhlil etmək olar. Skopos (*scopos* – yunan sözü olub “məqsəd” deməkdir) nəzəriyyəsini ilk dəfə 1970-ci ildə Hans J. Vermeer gətirmişdir (127, s. 231). Bu nəzəriyyənin əsasında tərcümənin məqsədi durur, bu da funksional baxımdan adekvat nəticəyə nail olmaq üçün müvafiq tərcümə metodları və

strategiyalarının seçilməsindən ibarətdir. Nəzəriyyəyə əsasən, tərcümə zamanı bəzi amillər xüsusilə nəzərə alınmalıdır. Bura hədəf mətnin oxucularının və ya tərcüməni sifariş edən müştərinin mədəniyyəti, ən əsası isə həmin mədəniyyətdə oxucular üçün mətnin hansı funksiyanı yerinə yetirəcəyi daxildir. Skopos nəzəriyyəsinin əsas prinsiplərindən biri də hədəf dilin mədəniyyətinə xüsusi diqqət yetirilməsidir. Bu nəzəriyyə hədəf mətni diqqət mərkəzində tuturdu. Tərcümə isə bir mətn kimi, əsasən, məxəz mətn ilə deyil, özünün məqsədi ilə müəyyən olunurdu. Əsas diqqətin məxəz mətnin yenidən yaradılması (reproduksiya) prinsipindən uzaqlaşaraq daha sərbəst, hədəf mətn yönümlü tərcümə prinsipinə yönəlməsi tərcümə nəzəriyyəsində bir yenilik idi. Məhz bundan sonra tərcümənin funksional aspektləri ön plana çəkildi. Mütərcim artıq hədəf mətn müəllifi hesab edilir və o, məxəz mətnə sədaqət prinsipi əsasında müəyyən olunmuş məhdudiyət və qadağalardan uzaqlaşır. Skopos nəzəriyyəsində əsasən haqqında bəhs etdiyimiz tərcümə strategiyalarından doğmalaşdırma strategiyasına üstünlük verilir.

Hönig funksional və qeyri-funksional yanaşmalara xas olan əlamətləri aşağıdakı kimi təsnifləndirmişdir (75, s. 14):

<i>Funksional yanaşma</i>	<i>Qeyri-funksional yanaşma</i>
<i>Mütərcim</i> tərcüməni sifariş edən tərəfə sadıqdır.	<i>Mütərcim</i> məxəz mətnin müəllifinə sadıqdır.
<i>Tərcümə prosesi</i> hədəf mətn yönümlüdür.	<i>Tərcümə prosesi</i> məxəz mətn yönümlüdür.
<i>Tərcümənin məqsədi</i> kommunikativ yararlılıq və ya məqbulluğun təmin edilməsidir.	<i>Tərcümənin məqsədi</i> linqvistik ekvivalentliyin təmin edilməsidir.

Cədvəldən də görüldüyü kimi, hər iki yanaşma tərcümə prosesini müxtəlif aspektlərdən təhlil etməklə yanaşı, bu proses zamanı müxtəlif vasitələrin də istifadəsində fərqli seçimlər təklif edir, yəni funksional yanaşmada əsasən psixolinqvistik, sosiolinqvistik və mətn dilçiliyi əsas baza hesab edildiyi halda, qeyri-

funksional yanaşma müqayisəli-kontrastiv dilçilik və leksik semantika qaydalarını rəhbər tutur.

Əslində, bu və ya digər tərcümə strategiyasının seçilməsi mütərcimin şəxsi seçimindən asılı olmur və təsadüfi xarakter daşımır. Funksionalist nəzəriyyə baxımdan məsələyə yanaşsaq, hədəf mətnin xüsusi məqsədini və tekstual funksiyasını strategiya seçimini şərtləndirən əsas amil kimi götürə bilərik. Polisistem nəzəriyyədə isə hədəf mətnin bütövlükdə hədəf dilin ədəbi sistemindəki statusuna əsasən strategiya müəyyən edilir. Kultural aspektdən götürüldükdə isə məxəz və hədəf mədəniyyətlər arasında bəzi toqquşmaların (mübahisələrin) necə ötürülməsi bu seçimə təsir edir. Lakin ideoloji təsir amilini əsas götürsək, mütərcimin müxtəlif qurumlar, o cümlədən nəşriyyatçılar, sifarişçilər və hətta mövcud hakimiyyət tərəfindən məhdudlaşdırılan ideoloji seçiminə müvafiq olaraq fərqli mövqe nümayiş etdirilə bilər.

Venuti iddia edir ki, XVII əsrdən etibarən mətnin hədəf dilin normalarına uyğunlaşdırılması prinsipinə əsaslanan doğmalaşdırma strategiyasının tətbiq etməklə Anqlo-Amerikan tərcümə nəzəriyyəsi hakim mövqe tutmuşdur (82, s. 20). Başqa sözlə, bu strategiyada mətn məxəz dildən hədəf dilə elə çevrilməlidir ki, sanki o tərcümə deyil, elə hədəf dildə yazılmış orijinal bir mətndir. Mütərcim mətndən bütün “yad” elementləri çıxarmalı, tam səlis, aydın və idiomatik bir mətn yaratmalıdır. Bu tərcümələrə xas olan xüsusiyyətlər əsasən “səlislik” (fluency), “təbiilik” (naturalness) və “oxunaqlıq” (readability) kimi cəhətlərdir.

Doğmalaşdırma strategiyası Sovet tərcümə məktəbində ən çox istifadə edilən metodlardan biri olmuşdur, burada əsas tərcümə strategiyaları iki sözlə xarakterizə edilirdi: “sərbəstlik” (вольность) and “hərfilelik” (буквализм).

Doğmalaşdırılmış və ya adaptasiya edilmiş tərcümələr milli dili və milli mənsubiyyəti qoruyub saxlamaq üçün ən etibarlı vasitə idi və bu sahədə ideoloji məqsədlərə xidmət edən amillərdən biri də xarici ədəbiyyat, bütövlükdə mədəniyyətin yalnız konkret aspektlərini əks etdirmək niyyəti idi. Əslində Sovet tərcümə məktəbinin qarşısında bir mühüm tapşırıq qoyulmuşdur, kütləvi oxucu toplumunu maarifləndirmək. İnqilabdan əvvəl yüksək inkişaf etmiş bədii ədəbiyyat

və ümumilikdə, əhalinin mədəni səviyyəsi istedadlı rus yazıçı və şairlərindən keyfiyyətli tərcümələr tələb edirdi və onlar buna nail olurdular. Lakin kommunistlər hakimiyyətə gəldikdən sonra özləri ilə yeni cəmiyyət anlayışını gətirdilər və buraya da bütün əhali cəlb olunurdu. Sovet İttifaqında ədəbiyyatın ən əsas məqsədlərindən biri də ədəbiyyatı kütləviləşdirmək və cəmiyyətin daha az savadlı təbəqəsi üçün anlaşılana gətirmək idi.

Sovet mütərcimləri və nəzəriyyəçiləri yadlaşdırma strategiyasını qəbul etmirdilər, onlar bunu onunla əsaslandırirdilər ki, belə tərcümələr sadəcə “köçürmə”dir və hədəf dili korlamaqla yanaşı, məxəz mətnin mənasını da düzgün ötürə bilmir (40, s. 45). Buna baxmayaraq, həmin tərcümələrdə məxəz mətnlərə xas olan yad elementlər, söz və anlayışlarda tam yaxa qurtarmaq da mümkün olmurdu. Ona görə də Sovet dövründəki bədii tərcümələrdə izah, haşiyə, ön sözlər və s. kimi izahedici elementlər çoxluq təşkil edirdi. Burada da hakim ideologiyanın əsas məqsədi – “kütləni maarifləndirmək” güdülürdü. Hakim partiyanın ideoloji təsiri ədəbiyyatın bütün sahələrində özünü açıq-aşkar biruzə verirdi və bu ideologiyaya uyğun olmayan, onun tələblərinə cavab verməyən hər bir şey qadağan edilirdi.

Əslində, doğmalaşdırma strategiyasının tətbiq edilməsi mütərcimlərin şəxsi istəklərindən irəli gəlmirdi, bu onların fəaliyyət göstərdikləri ədəbi mühitdə ideoloji senzuranın diktə etdiyi bir tələb idi. Bu bir faktdır ki, Sovet dövründə fəaliyyət göstərmiş istedadlı mütərcimlər sərt senzura qaydalarına məruz qalıblar. Onların əksəriyyəti kifayət qədər istedadlı və gözəl mütərcimlər olsa da, dilini öyrəndikləri xarici ölkələrdə təhsil almaq, hətta həmin ölkələrə getmək imkanından belə məhrum idilər. Bu da onları mütərcim üçün vacib olan fon biliklərindən məhrum etməklə yanaşı, keyfiyyətli tərcümə üçün zəruri bilik və bacarıqlar, məlumatları əldə etmək fürsətindən də məhrum edirdi. Elə məhz buna görə də o dövrün tərcümələrini dəyərləndirdikdə, orijinala sadıqlıq prizmasından deyil, həmin tərcümələrin bədii məziyyətlərinin dəyərləndirilməsi aspektindən yanaşmaq lazımdır. Çünki orijinala sədaqət baxımından o tərcümələrin demək olar ki, heç biri adekvat deyildi. “Gözəl rus dilində gözəl tərcümə” – bu, Sovet mütərcimlərinin əsas şüarı idi. Onlar tərcümələrində ədəbi dilinin saflığını və zənginliyini qorumaqla yanaşı, onu gələcək

nəsillərə ötürmək kimi missiyanı da öz üzərlərinə götürmüşdülər. Lakin ideloji senzura səbəbindən tərcümələrdəki dəyişiklik və əlavələrə baxmayaraq, Sovet dövründə xarici ölkələr haqqında məlumat əldə etmək üçün yeganə vasitə məhz tərcümə idi. Hətta nəzərə alsaq ki, ölkədə bədii tərcümələr sərt ideoloji senzuranın süzgəcindən keçirdilər, bu tərcümələr o dövrün oxucusu üçün dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə yeganə açar idi. 70 il “dəmir pərdə”nin arxasında bütün dünyadan təcrid olunmuş vəziyyətdə yaşamış Sovet oxucusu üçün bədii tərcümələr dünyaya açılan pəncərə rolunu oynayır. Bu tərcümələr ilə onlar xarici dünyanı kəşf edir, onun mədəniyyətini, milli koloritini, adət-ənənələrini, oradakı həyat tərzini öyrənirdi. Lakin doğmalaşdırılmış, neytrallaşdırılmış, dili və üslubu sadələşdirilmiş, bir sözlə, Sovet ideologiyasının tələblərinə uyğunlaşdırılmış və o dövrün oxucusunun başa düşəcəyi dildə yazılmış tərcümələrlə onların bu istəyi heç də tam reallaşmırdı.

Hətta bu gün də bir çox tənqidçilər hesab edirlər ki, Sovet tərcümə məktəbi ən güclü məktəblərdən biri olmuşdur. Bu məktəbin formalaşmasının obyektiv və subyektiv səbəbləri mövcuddur. Sovet dövründə ədəbiyyatda güclü senzura mövcud idi, istedadlı insanlar öz fikirlərini açıq şəkildə ifadə edib yazma bilmirdilər, lakin başqalarının yazdıqlarını məharətlə tərcümə edirdilər. Sovet tərcümə məktəbində adekvat tərcümənin tərəfdarları orijinalın hərfi tərcüməsini üstün tuturdular, bəziləri isə ekvivalent (əsərin özünü yox, onun ruhunu) tərcümə etməyin tərəfdarı idilər. Bu da fərqli tərcümələrin meydana çıxması ilə nəticələnirdi, belə ki, tərcümələrin bəzilərində əsərin ideya-məzmun xüsusiyyətləri saxlanıldığı halda, digərlərində dili, üslubu, üslubi xüsusiyyətləri qorunurdu. Bəzi tərcümələrdə isə uyğunlaşdırma, milliləşdirmə, adaptasiya meyilləri daha aydın hiss olunur. Bu da o dövrün ən böyük problemi olan senzura ilə bağlı idi. Rus senzurası bu məsələdə də milli ideologiyayı, dövlətin siyasi maraqlarını önə çəkir, senzuranın süzgəcindən keçə bilməyən əsərlər məzmunundan, keyfiyyətindən, bədii dəyərindən asılı olmayaraq, «dəmir pərdə»ni yarım keçə bilmirdi. Tərcümə olunan əsərlər də müəyyən təhriflərə məruz qalırdı.

Uzun illər Sovet hakimiyyəti altında olmuş Azərbaycanda da bu cür yanaşma o dövrdə dilimizə edilən tərcümələrdə özünü açıq-aşkar şəkildə biruzə verirdi. Burada bir məqamı xüsusilə vurğulamaq yerinə düşərdi ki, Azərbaycan oxucusu tərcümə

edilmiş əsərləri ana dili ilə yanaşı, rus dilində oxumaq imkanına malik idi, ona görə də mütərcimlər hətta orijinaldan tərcümə etsələr belə, “mükəmməl tərcümə” kimi stereotipləşdirilmiş rus dilində olan tərcümələrdən fərqli tərcümə etməkdən çəkinirdilər. Əslində, bu stereotipləşmiş tərcümələrin fəsadlarını müasir dövrümüzün oxucuları da hiss edirlər. Müstəqillik əldə etsək də, dünya ədəbiyyatına birbaşa çıxışımız olsa da, nəşriyyatlar vaxtilə tərcümə edilmiş əsərləri yenidən fərqli tərcümələrlə nəşr etmək əvəzinə, köhnə tərcümələri təkrar nəşr etməyə üstünlük verirlər. Bunun da bir sıra səbəbləri var: nəşriyyat evləri artıq tərcümə olunmuş əsərlərin yenidən tərcümə edilməsi üçün mütərcimə müvafiq qonorar verməlidirlər, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi mövcud tərcümənin oxucular tərəfindən sevilib qəbul edilməsi faktını nəzərə alaraq həmin əsərlərə yenidən müraciət etməklə oxucuların rəğbətini qazana bilməməkdən qorxurlar və ən əsası isə peşəkar mütərcimlər özləri təkrar tərcümə təşəbbüsü ilə çıxış etmirlər.

Lakin artıq bütün dünyada, eləcə də Türkiyə və Rusiyada “*təkrar tərcümə*” (*retranslation*) konsepsiyası geniş tətbiq edilir. Təkrar tərcümə eyni bir əsərin hədəf dilə yenidən tərcümə edilməsidir. İlk dəfə 1990-cı ildə fransız tərcümə nəzəriyyəçisi və alimi Antonio Berman tərəfindən irəli sürülmüş “Təkrar tərcümə hipotezası”na əsasən birinci tərcümə daha çox sadəcə mətni hədəf oxucuya çatdırmaq, ona yaxınlaşdırmaq, daha da anlaşıqlı şəkildə təqdim etmək məqsədi güdür, sonrakı tərcümələr isə əksinə, birinci tərcümədən də faydalanmaqla daha mükəmməl olmaqla yanaşı, həm də müəllifin üslubunu, onun hiss və duyğularını, özünəməxsus üslubi keyfiyyət və məziyyətlərini oxucuya dəqiq çatdırmağa müvəffəq olmaqla, oxucunu müəllifə yaxınlaşdırır (119, s. 17). Başqa sözlə desək, birinci tərcümə daha çox doğmalaşdırılmış, ikinci və daha sonrakı tərcümələr yadlaşdırılmış tərcümələrdir.

Məhz 90-cı illərdən etibarən bu konsepsiya tərcüməşünaslıqda ən çox maraq doğuran araşdırma sahəsinə çevrilmişdir. Təkrar tərcümənin mahiyyəti və onu şərtləndirən amillərlə bağlı bir çox dilçi və nəzəriyyəçilər tədqiqatlar aparıblar. Onların arasında Qambier, Pim, Şebnem Susam-Sarajeva, Şehnaz Tahir Gürçağlar,

Kaisa Koskinen, Palopski və Venutinin araşdırmaları və mülahizələri daha diqqətəlayiqdir.

Təkrar tərcüməyə çox vaxt əvvəlki tərcümələrdəki nöqsanları, çatışmazlıqları və uğursuz məqamları aradan qaldırmaq üçün müraciət edilir. Təkrar tərcüməni zəruri edən digər bir səbəb zamanla bağlıdır, yəni müəyyən vaxtdan sonra tərcümələr köhnəlir, aktuallığını itirir və müasir dövrlə səsəlmir. Əlbəttə, məxəz mətn zamandan asılı olmayaraq dəyişməz qalsa da, hədəf mətnin mövcud olduğu dil və mədəniyyətdə baş verən inkişaf prosesləri, dəyişikliklər hədəf mətnə yanaşmalara öz təsirini göstərir. Çünki hər bir tərcümə əsəri ilk öncə mütərcimin orijinala tənqidi münasibətinin, onun müəlliflə bağlı fikir və mülahizələrinin formalaşmasından başlayan mürəkkəb tərcümə prosesinin nəticəsidir.

Esmiralda Rəhimli “Hamlet” faciəsinin Azərbaycan dilinə müxtəlif tərcümə variantlarını təhlil etmiş və müvafiq olaraq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin tərcüməsini “adaptasiya”, Cəfər Cabbarlının tərcüməsini “ekvivalentlik”, Tələt Əyyubovun tərcüməsini “normativlik”, Sabir Mustafanın tərcüməsini isə “adekvatlıq” mərhələləri üzrə qruplaşdırmışdır (27, s. 15). Bu tədqiqat bir daha göstərir ki, istənilən bədii ədəbiyyat nümunəsinin ilk dəfə tərcümə edilməsi zamanı mütərcim hədəf oxucunu düşünərək müəllif və onun əsərini hədəf auditoriyaya uyğunlaşdırmağa, sevdirməyə, doğmalaşdırmağa can atır. Burada bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, adı çəkilən tərcümələrdən yalnız sonuncusu (Sabir Mustafanın tərcüməsi) orijinaldan edilmişdir, digərləri rus dilinə tərcümələrdən bəhrələnməklə dilimizə çevrilmişdir. Bu da bir daha göstərir ki, bədii əsərin vasitəçi dildən deyil, yalnız orijinaldan tərcüməsi zamanı hədəf mətndə adekvat tərcüməyə nail olmaq olar. Eyni bir əsərin hədəf dildə müxtəlif tərcümə variantlarının olması təhlillər zamanı doğru və düzgün tərcümə variantını ortaya çıxarmaq üçün imkan yaradır. Məhz tərcümələrin tutuşdurulması və müqayisəli təhlillərin aparılması onların uğurlu və uğursuz cəhətləri, təhrif və nöqsanlar, əlavə və qeydlər, müxtəlif yanaşmaların doğurduğu mütərcim seçimlərini əsaslandırان amillər əsas diqqət mərkəzində durur.

Çestermen yazır ki, təkrar tərcümələr məxəz mətnə daha yaxın olur, çünki mütərcimlər əvvəlki hədəf mətnə tənqidi yanaşırlar və onu təkmilləşdirməyə can atırlar (65, s. 24).

Qambier hesab edir ki, təkrar tərcümənin səbəblərindən biri də məxəz dil və mədəniyyəti haqqında biliklərin daha da mükəmmələşməsidir (69, s. 97).

Daniel Gil iddia edir ki, sonrakı, yəni təkrar tərcümələr əvvəlki dövrlərdəki tərcümələrdən daha adekvat və dolğundur (71, s. 33).

Səməd Vurğunun “Yevgeni Onegin”i iki dəfə tərcümə etməsi (1935-1936 və 1949-cü illərdə) faktından yazan Hamlet İsaخانlı hesab edir ki, şair-tərcüməçinin öz tərcüməsinə təkrarən müraciət etməsi təbiidir, çünki bu onun hədəf mətni daha da mükəmməlləşdirmək istəyindən irəli gəlir (76, s. 325).

Bəzi müəlliflər (Şebnem Susam-Sarajeva, Şehnaz Tahir Gürçağlar, Kaisa Koskinen) təkrar tərcüməni şərtləndirən amillər arasında ideoloji faktorları xüsusi ilə vurğulayırlar.

Bədii tərcümə zamanı kommunikasiya prosesində mütərcimin ikili funksiya – həm *qəbuledici*, həm də *ötürücü* funksiyaları yerinə yetirdiyini yazan R.Novruzov hesab edir ki, obyektiv reallığı sərbəst şəkildə bədii formada ifadə edən müəllifdən fərqli olaraq, mütərcim onun orijinal mətnindən asılı olur, bədii həqiqətlərin ötürücüsü kimi çıxış etməklə, obyektiv gerçəkliyin ikinci ifadəçisi kimi çıxış edə bilmir. Bu fakt mütərcimi mətnin əsas məna və məzmununu, fərdi keyfiyyətlərini əks etdirən qaydalar və vasitələrdən istifadə etməyə məcbur edir (23, s. 27). Ona görə də dəyişməz qalan orijinal mətnin fərqli tərcümə variantları meydana gəlir. Hətta eyni tərcüməçi eyni orijinal mətni fərqli şəkildə də tərcümə edə bilər, bu onu mətnin qəbuledici funksiyasını yerinə yetirərkən mətni anlaması və interpretasiyasından asılıdır. Tərcümənin növü və xüsusiyyətlərindən, oxucu dairəsindən və xarakterindən asılı olaraq müxtəlif tərcümə variantları mövcud ola bilər. Burada hər şey tərcüməçidən asılıdır, o, məxəz və hədəf mətn oxucusunun kommunikativ dəyərlərini nəzərə almaqla məxəz mətnin çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır.

Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki bu tədqiqata cəlb etdiyimiz əsərlərin dilimizdə ancaq bir tərcümə variantı mövcuddur, bu da hədəf mətnlər arasında

müqayisəli təhlilləri başqa müstəvidə aparmağa imkan vermir. Əslində, eyni əsərin bir dildə müxtəlif tərcümə variantlarının mövcud olması, təkcə müqayisə aspektlərinin genişliyi baxımından deyil, həm də tərcümələrin adekvatlığı baxımından dəyərləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Hamletin monoloqunun Azərbaycan dilində müxtəlif dövrlərdə yazılmış 6 fərqli tərcümə variantı mövcuddur (Cəfər Cabbarlı, Tələt Əyyubov, Mehdi Məmmədov, Aslan Aslanov, Sabir Mustafa və Şəhla Nağyevanın tərcümələri).

Müqayisə üçün deyək ki, təhlil etdiyimiz əsərlərdən biri olan Corc Oruellin “1984” romanının rus dilində üç fərqli tərcüməsi mövcuddur: 1959-cu ildə edilmiş anonim tərcümə, 1989-cu ildə V.Qolşeva tərəfindən edilmiş ikinci tərcümə, 1991-ci ildə V.Nedoşivina və D.İvanova tərəfindən edilən tərcümələr. Türk dilinə isə ilk dəfə 1984-cü ildə Nuran Akgörən tərəfindən tərcümə edilən əsər yenidən 2009-cu ildə Cəlal Üster tərəfindən tərcümə edilmişdir (36, s. 19). Azərbaycan dilində isə əsərin yalnız bir tərcümə variantı mövcuddur ki, bu da Vilayət Quliyev tərəfindən 2011-ci ildə tərcümə edilmişdir, 2013, 2015 və 2016-cı illərdə “Qanun” nəşriyyatı tərəfindən təkrar çap edilmişdir (24, s. 4).

Azərbaycan oxucusunun yalnız Tehran Vəliyevin tərcüməsi ilə tanış olduğu “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanının türk dilində iki, rus dilində isə üç fərqli tərcüməsi mövcuddur.

Beləliklə, kommunikativ tərcümədə doğmalaşdırma strategiyasının tətbiq olunması barədə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, ona çox informativ xarakter daşıyan mətnlərin, iqtisadi, mədəni və siyasi baxımdan əhəmiyyət kəsb edən materialların tərcüməsi zamanı müraciət olunur. Bədii mətnlərin tərcüməsində isə mütərcimlər müəyyən siyasi, ideoloji və kultural amillərin təsiri ilə bu strategiyaya müraciət edirlər.

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirsək, yadlaşdırma strategiyasına xas olan əlamətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- 1) məxəz dilin formasına sadiqlik;
- 2) etno-deviantlıq, heterogenlik xüsusiyyəti;
- 3) kommunikativlik səviyyəsinin aşağı olması;

- 4) məxəz söz sırasının saxlanması ilə, anlaşılmaz və qarışıq hədəf mətnlər;
- 5) linqvistik yanaşmaya əsaslanma;
- 6) kultural baxımdan qeyri-dominantlıq.

Doğmalaşdırma strategiyasının xas olan əlamətləri isə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) hədəf dil normalarına əməl olunması;
- 2) “transkripsiya”, “çevirmə”, “təbiiləşdirmə”, “funksional ekvivalent”, “transpozisiya”, “modulyasiya”, “tərcümə yarlıqları” kimi prosedurlardan geniş istifadə olunması;
- 3) etnosentrik, homogenlik xüsusiyyəti;
- 4) yüksək kommunikativlik səviyyəsi;
- 5) funksional yanaşmaya əsaslanma;
- 6) kultural baxımdan dominantlıq.

2.2. “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanın tərcüməsində ideoloji və kultural amillərin adekvatlığa təsiri

Linqvistik mülahizələr tərcümə prosesinin hər bir mərhələsində ideoloji fikir və amillər ilə toqquşur və bu münaqişə sonuncuların “qələbə”si ilə başa çatır (85, s. 39). Əvvəlki yarımfəsildə də qeyd etdiyimiz kimi, hər bir müəllifin bu və ya digər bir əsəri tərcümə edilərkən müəyyən bir ideologiyaya xidmət prinsipi hər zaman əsas götürülür. Burada mütərcimin şəxsi ideoloji seçimləri və prioritetlərindən tutmuş, hədəf dilin mədəniyyət və cəmiyyətindəki hakim siyasi ideologiyayı özündə ehtiva edən əsas düşüncə və mülahizələrə qədər geniş təsir dairəsini misal göstərmək olar. Məhz bu amillər, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, mütərcimin strategiya və müvafiq tərcümə metodunu seçməsinə şərtləndirir. Azərbaycan dilinə tərcümə ənənələrinin formalaşması prosesində müxtəlif dövrlərdə edilən tərcümələrə nəzərə salmaqla bunun bir daha əyani şahidi olduq.

Müasir linqvistik tədqiqatlar göstərir ki, dil ancaq psixoloji amilləri deyil, eləcə də mədəniyyətlə bağlı kultural amilləri və cəhətləri də özündə əks etdirir. Dil

mədəniyyətin daşıyıcısıdır, mədəniyyət isə müxtəlif anlayışlar sistemidir. Mədəniyyət hər hansı bir dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edən cəmiyyətə xas olan həyat tərzidir. Xalqların həyat təzi, yaşanı, dünyagörüşü, təfəkkürü, inkişaf səviyyəsi fərqli olduğundan dilin əsas ifadə vasitələri də fərqlidir. Tərcümə zamanı bir dilin mədəniyyəti digər dilə transformasiya olunur. Bir dildə ifadə olunan anlayışların digər bir dildə ekvivalentini tapmaq heç də asan olmur, bu isə tərcümə zamanı mədəniyyətin əsas maneəyə çevrilməsinə səbəb olur və tərcüməedilməzlik (untranslatability) problemi ilə nəticələnir.

Məxəz və hədəf dillərin dil mədəniyyətləri arasındakı fərq nə qədər böyük olarsa, biz tərcüməedilməzlik problemi ilə bir o qədər çox qarşılaşırıq. Tərcüməedilməzlik iki cür ola bilər:

- 1) linqvistik tərcüməedilməzlik (linguistic untranslatability);
- 2) kultural tərcüməedilməzlik (cultural untranslatability).

V.Koller hesab edir ki, linqvistik tərcüməedilməzlik dilin təbiətindən doğan bir məqamdır. Hər bir dilin özünəməxsus mənzərəsi olduğundan tərcüməedilməzlik ümumliqivistik mahiyyət kəsb edir. Tərcüməedilməzliyin əsas səbəbi dillərin semantikasında, qrammatik kateqoriyalarındakı fərqlərdən irəli gəlir (4, s. 32).

Ketford linqvistik tərcüməedilməzlik problemi ilə yanaşı, mədəni tərcüməedilməzlik məsələsini də vurğulayaraq qeyd edir ki, birinci məxəz və hədəf dillər arasındakı linqvistik fərqlərdən (dillərin müxtəlif dil ailələri və qruplarına məxsus olması, analitik və yaxud sintetik olması, leksik, qrammatik və sintaktik müxtəlifliklər və s.) irəli gəlsə, sonuncu daha çox məxəz dildə mövcud olan kultural element və ya anlayışı ifadə edə biləcək ekvivalent situasiya, anlayış və yaxud sözün olmaması ilə bağlıdır (64, s. 26). Başqa sözlə, kultural tərcüməedilməzlik məxəz mətndə mövcud olan bəzi fərqli kultural xüsusiyyətlərin hədəf dildə ekvivalentinin olmaması kimi nəzərdə tutulur.

Y.Nayda məxəz dillə hədəf dil arasındakı linqvistik və mədəni fərqlərin tərcümə prosesi zamanı yaratdığı çətinliklərdən danışarkən qeyd edir ki, mədəniyyətlərarası fərqlər tərcüməçi üçün dil strukturları arasındakı fərqlərdən daha çox çətinlik yaradır. Tərcümə olunacaq mətni və məxəz dillə hədəf dilin oxucusu

arasındakı oxşar cəhətləri nəzərə almaqla tərcümə zamanı əsas vacib aspekt tərcüməçinin müvafiq metodlardan istifadə etməklə mədəniyyətlərarası fərqlərdən yaranan çətinliyi aradan qaldırmasıdır. Məlumdur ki, müəyyən kultural çaları saxlamaq üçün tərcüməçi hədəf dildə mütləq əlavələr etməlidir (96, s. 37). Məxəz mətn hədəf mətndən kultural, lokal, yerlilik, millilik baxımından nə qədər fərqli olsa və bu dillərarası mədəni fərqlər nə qədər böyük olsa, orijinaldakı kultural təsiri ekvivalent şəkildə hədəf dildə yaratmaq da bir o qədər çətin olur.

Dilin daxilində formalaşan bədii ədəbiyyat öz milliliyi ilə səciyyələnir. İstənilən bədii ədəbiyyat nümunəsində rast gəlinən elementlər əsərin müəllifinin hansı xalqa mənsub olduğunu göstərir. Tərcümə nəzəriyyəsində belə elementləri milli koloriti ifadə edən söz və birləşmələr kimi təsnif edirlər (27, s. 125). Milli kolorit özünü xalqın həyat tərzilə bağlı olan bayramlar, dini mərasimlər, toy adətləri, antroponimlər, toponimlər və müxtəlif realilərdə biruzə verir. Bundan başqa, atalar sözləri və zərb-məsəllərdə, eləcə də dialektlərdə milli çalarlara rast gəlinir. Nyumark bu çaları özündə əks etdirən söz və ifadələri kultural sözləri aşağıdakı kateqoriyalar üzrə təsnif etmişdir (94, s. 95):

1. Ekologiyaya aid olan kultural sözlər (flora, fauna nümunələrinin adları, təbiət hadisələrinin adları, məsələn, “pampas” (Cənubi Afrika düzləri), “selva” (tropik yağışlı meşə). Bəzi xalqların müxtəlif coğrafi arealda yerləşməsindən asılı olaraq yaranan coğrafi və psixoloji mədəniyyət fərqləri də tərcümə prosesində çətinlik yaradır. Fərqli coğrafi mühit və fərqli mentalitetlər səbəbindən eyni bir söz iki fərqli mədəniyyətdə tamamilə fərqli mənə ifadə edir. Bəzi rənglərin mənəsi təfəkkürdən asılı olaraq ayrı-ayrı xalqlarda tam fərqli assosiasiyalar oyadır. Məsələn, ingilis dilində yaşıl həmişə, paxıllıqla, həsədlə yanaşı çəkilir; “green with envy” və “in a blue mood” ifadələri çox işləkdir. Halbuki, Azərbaycan dilində yaşıl hər zaman islam rəmzi, göy isə türkçülük rəmzi hesab olunur. “Qaranquş” bizim dilimizdə baharın gəlişi, baharın müjdəçisi kimi assosiasiyalar doğurduğu halda ingilis dilində belə bir simvolik mənə kəsb etmir.

2. Maddi mədəniyyət nümunələri (artefaktlar) – yemək adları (“plov”, “hamburger”), geyim adları (“anorak”, “sari”, “araxçın”), bina və tikililərin adları (“iglo”), müxtəlif nəqliyyat vasitələrinin adları və s.

3. Sosial-mədəniyyət, məişət və gündəlik həyat tərzilə bağlı olan kultural sözlər.

4. Siyasi və inzibati təşkilatlar, dövlət qurumları, dini və adət-ənənələrlə bağlı anlayışları ifadə edən kultural sözlər.

5. Jestlər və davranış nümunələrini əks etdirən söz və ifadələr. Elə davranış və jestlər var ki, onlar heç də bütün xalqların mədəniyyətlərində birmənalı qarşılanmır, məsələn, bir şəxs vəfat edərkən insanların gülümsəməsi, hörmət əlaməti olaraq astadan əl çalmaq, xeyir-dua əlaməti olaraq tüpürmək, bir şəxsi salamlayarkən barmaqlarının ucunu öpmək, OK mənasında baş barmağı qaldırmaq və s. kimi jestlər heç də bütün mədəniyyətlərdə eyni mənəni ifadə etmir.

Kultural sözlərin işlənməsi və onların yaranması həmin dilin işləndiyi cəmiyyətin müəyyən bir sahəyə, mövzuya diqqət yönəltməsindən də asılı olur, bunu bəzən “kultural mərkəz” (cultural focus) adlandırırlar və həmin dilin daşıyıcıları bu xüsusi dili və ya terminologiyı ifadə edən bir sıra sözlər yaradırlar, məsələn: ingilis dilində olan idman terminləri, fransız dilində olan şərab və pendir adları, alman dilində müxtəlif sosiska adları, ispan dilində öküz döyüşlərini ifadə edən müxtəlif adlar, ərəb dilində dəvə adları, eskimo dilində qarı ifadə edən müxtəlif sözlər (kultural vahidlər) vardır və belə sözlərin yaranması və işlənməsi məxəz dillə tərcümə dili arasındakı kultural fərqi daha da artırır və bu da nəticə etibarilə tərcümədə müəyyən çətinliklər yaradır. Məsələn, qohumluq əlaqələrini bildirən sözlərin Azərbaycan dilində çox olması xalqın ailə üzvləri və qohumlar arasındakı əlaqələrə daha çox önəm verməsindən irəli gəlir. İngilis dilində mövcud olan “uncle, aunt, cousin” və s. kimi sözlər isə daha geniş və ümumi mənə ifadə etdiyindən bu tərcümə prosesində çətinliklərin yaranmasına səbəb olur. Mütərcim kontekstdən asılı olaraq “uncle” sözünü “əmi ” və yaxud “dayı” kimi tərcümə etməli olur.

Mədəniyyətlərarası fərqlərdən yaranan kultural tərcüməedilməzlik probleminin həlli üçün P. Nyumark aşağıdakı tərcümə prosedurlarının da adını qeyd etmişdir (95, s. 82):

1. *Təbiiləşdirmə (Naturalization)* – məxəz dildəki sözün tələffüzünü hədəf dilin normal tələffüz qaydalarına, sonra isə morfoloji normalarına uyğunlaşdırır. Məsələn, *Edinburgh – Edinburq*.

2. *Kultural ekvivalent (Cultural equivalent)* üsulunda məxəz mətndəki milli çalarlı söz hədəf dildə təxmini bir ekvivalenti ilə tərcüə olunur, məsələn: *bachelor – bakalavr*.

3. *Funksional ekvivalent (Functional equivalent)* üsulunun məqsədi sözün mənasını yox, onun referentinin yerinə yetirdiyi funksiyanı hədəf dildə verməkdir. Məsələn: *Sejm – Polşa parlamenti*. Nyumark kultural komponentlərin təhlili üsulu olan bu metodu ən düzgün tərcümə üsulu adlandırmışdır (95, s. 83).

4. *Təsviri ekvivalent (Descriptive equivalent)* üsulunda sözün referentinin yerinə onun funksiyası ilə birlikdə təsviri də verilir, məsələn: “samurai” (in Japan a member of military castle, a Japanese army officer). Kultural terminin tərcüməsində funksiya və izah çox mühüm elementlərdir;

5. *Kupletlər (couplets, triplets, quadruplets)*. Bu tərcümə üsulu zamanı bir sözün, yaxud ifadənin tərcüməsi zamanı yuxarıda qeyd etdiyimiz prosedurlardan ikisi, üçü, yaxud dördündən eyni zamanda istifadə olunur. Funksional və kultural ekvivalentin birgə verilməsi buna misal ola bilər.

6. *Qeyd, əlavə və izahat (notes, additions, glosses)*. Məxəz və tərcümə dilinin aid olduğu mədəniyyətlər fərqli olduqda, mətn texniki səciyyə dəşidirdə, məxəz mətnin dili anlaşılmaz olduqda qeyd, əlavə və izahatdan istifadə olunur. Ekspressiv mətnlərdə bu cür məlumatlar mətndən kənarında verilir. Oxucunun kiçik kultural incəlikləri anlaması, başa düşməsi üçün mətndə də onlara yer verilir.

Tərcümədə mütərcimin peşəkarlığının əsas göstəricilərindən biri də əsərdəki obrazların mənəvi-psixoloji aləmini hədəf dildə orijinal səviyyəsində oxucuya çatdırmaqdır. Müəllif özünəməxsusluğu çox vaxt özünü məhz onun yaratdığı qəhrəmanın həyat tərzi, dünyagörüşü, daxili aləmi, özünü ifadə şəkli, yaşadığı

cəmiyyətə münasibətində biruzə verir. Bundan başqa, müəllifin fərdi üslubu söz seçimində, cümlələrin quruluşunda, hadisələri təsvir və tərənnüm etmək vasitələrinin seçimində özünü göstərir. Bəzi mütərcimlər hesab edirlər ki, orijinal bədii üslubu tərcümə etmək olmaz.

“Bədii tərcümə prinsipləri” adlı monoqarfiyasında Füzuli Əsgərli yazırdı: “Bədii əsərin müəllifi ilə tərcüməçinin yaradıcılıq fərqi ondan ibarətdir ki, yazıçının təxəyyül çeşməsindən süzülüb gələn bədii materialı tərcüməçi “hazır şəkildə” qəbul edir, öz yaradıcılıq laboratoriyasında dərinlən təhlil edərək doğma dilində səsləndirir. Bu “hazır materialda” mövcud həyat hadisələri, hiss və duyğular, ən başlıcası, obrazların portretləri və onların mənəvi-psixoloji aləmi orijinal çərçivəsindən kənara çıxmaq şərti ilə tərcümədə canlandırılır” (7, s. 85).

Tədqiqat obyektinə daxil etdiyimiz məşhur “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanı bu baxımdan xüsusilə diqqətəlayiqdir. “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanı amerikalı yazıçı Cerom Selincer tərəfindən 1951-ci ildə qələmə alınıb. Əsərdə on altı yaşlı Holden adlı gənc tərəfindən çox açıq şəkildə Amerika həqiqətlərinin kəskin dərk edilməsindən və müasir cəmiyyətin ümumi qayda və əxlaqının qəbul edilməməsindən söhbət açılır. Roman, əsasən, cavanlar arasında böyük populyarlıq qazanıb və XX əsrin ikinci yarısında dünya mədəniyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Selincer “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanı üzərində doqquz il işləyib. Cerom Devid Selincer (1919-2010) gənc yaşlarından, Pensilvaniyada hərbi məktəbdə təhsil aldığı illərdə qəzetlərdə məqalələri ilə çıxış etmiş, sonralar isə hekayələr yazmağa başlamışdır. Onun ilk əsəri “Gənc adamlar” hekayəsi 1940-cı ildə nəşr edilmişdir. Ona şöhrət gətirən yeganə romanı olan “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” 1951-ci ildə yazdığı yeganə romanıdır. Əsər bütün dünyada qısa müddətdə 60 milyon nüsxə ilə satılıb (34, s. 2). Roman açıq-aşkar şəkildə XX əsrin ortalarındakı Amerika həqiqətlərini kəskin tənqid edir, insanların ikiüzlülüüyü, dinin lazımsız stereotiplərini ifşa edirdi. Əsərin diqqəti ən çox cəlb edən tərəfi də odur ki, müəllif bütün bu tənqidi çağırışlarını, üsyanlarını gənc qəhrəman – ilk baxışda elə də nümunəvi hesab edilməyən Holdenin dilində mükəmməl şəkildə ifadə edə bilir. Müəllif yeniyetmə oğlanın dili ilə öz dövrünün Amerikasında və bütün dünyada

gedən proseslərə qarşı öz fikrini ifadə edir. Uzun müddət bu əsər istifadə olunan vulqarizmə, gənclərin mənəviyyatı və tərbiyəsinə mənfi təsir göstərdiyinə görə qadağan edilmişdir, lakin bütün bunlara baxmayaraq, yenə də dünyada ən çox oxunan kitablardan biri olmuşdur.

Bir çox tənqidçilərin də haqlı olaraq qeyd etdikləri kimi, bu roman oxucusunu sanki “daxili inqilaba” səsləyir, ürəyimizdən keçirib deyə bilmədiklərimizi səsləndirir. Bütün dünyada olduğu kimi, bu roman Azərbaycan oxucusu tərəfindən bu gün də sevilə-sevilə oxunur. Dünya ədəbiyyatının əksər nümunələri kimi bu əsər də dilimizə tərcümə olunana qədər Azərbaycan oxucusu onun rus dilindəki tərcüməsi ilə artıq tanış idi. Əsəri ilk dəfə rus dilinə 1965-ci ildə məşhur mütərcim Rita Rayt-Kovalyova (1898-1990) tərcümə etmişdir. Sovet tərcümə məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsi hesab edilən Kovalyova əsərin adını “Над пропастью во ржи” kimi tərcümə etmişdi. Daha sonralar əsər 1998-ci ildə Sergey Maxov tərəfindən “Обрыв на краю ржаного поля детства”, 2008-ci ildə isə Maksim Nemtsov tərəfindən isə “Ловец на хлебном поле” adı altında yenidən tərcümə edilmişdir (113, s. 10).

Bu əsər türk dilinə ilk dəfə 1967-ci ildə orijinaldan deyil, fransız dilindəki tərcüməsindən edilmişdir. Məşhur türk mütərcim Adnan Benk əsərin adını fransız dilindən “Gönülçələn” kimi tərcümə etmişdir. 1997-ci ildə isə mütərcim Coşqun Yerli əsərin orijinaldan yenidən tərcümə etmişdir. Bu dəfə o, əsərin adını orijinaldakı adına yaxın “Çavdar tarlasında çocuklar” kimi tərcümə etmişdir.

Gördüyümüz kimi, bu əsərin Azərbaycan ədəbiyyatına gəlişi rus və türk ədəbiyyatına nisbətən bir qədər gec – təxminən 40 il sonraya təsadüf edir. İlk dəfə Tehran Vəliyev tərəfindən 1990-cı ildə tərcümə edilən bu əsər ədəbi tənqidçilər tərəfindən ən yaxşı tərcümə əsərlərindən biri kimi dəyərləndirilir. Mütərcim Selincerin təkcə məşhur romanını deyil, povest və hekayələrini də ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edərək Selinceri azərbaycanlı oxucuya daha da sevdərib. Əsərin orijinalı ilə ana dilimizə tərcüməsinin müqayisəli təhlilini apararkən əsas diqqəti Selincerin yazı üslubuna və onun istifadə etdiyi dilə yönəlmişik və tərcümədə bu xüsusiyyətlərin nə dərəcə saxlanıldığını nümunələr ilə göstərməyə çalışacağıq. Burada tərcümə zamanı anlaşılmaqlıqlar nəticəsində yol verilən səhvlər, ekvivalentlik

problemi, tərcümədə itkilər, o cümlədən linqvistik və kultural tərcümedilməzlik, hədəf mətnə mütərcimin “görünməzliyi”, tərcümədə dəqiqlik, aydınlıq və təbiilik aspektləri əsas götürülür.

“Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” əsərinin dilimizə tərcüməsində də mütərcim doğmalaşdırma strategiyasına müvafiq olaraq əsərdəki, demək olar ki, bütün yad elementləri, əsərin əcnəbiliyini tamamilə itirərək tam idiomatik mətn yaratmışdır. Doğmalaşdırma strategiyasına xas olan “səlislik”, “təbiilik, “şəffaflıq” və “oxunaqlılıq” təmin edilmişdir.

Selincerin anti-qəhrəmanı Holden 50-ci illərin Amerika mühitinin yetişdirdiyi üsyankar yeniyetmələrin prototipi idi. Onun bayağı, nalayiq, slenq və söyüşlərlə zəngin dil üslubu, dialoqlarında müşahidə edilən elliptik, natamam cümlələr, nitqində qrammatik qaydaların kobud pozulması, təkrarlar və s. kimi üslubi əlamətlər onun bir növ əsas fərqləndirici əlaməti olmaqla yanaşı, yazıçı üslubunun özünəməxsusluğudur. Müasiri olduğu dövrünün Amerika mühitini qəhrəmanının dilindən ustalıqla qələmə alan Selincer ingilis dilinin zəngin poetik ifadə və təsvir vasitələrindən məharətlə istifadə etmişdir. Əsərin adı “The Catcher in the Rye” məşhur şotland şairi Robert Bernsin (Rober Burns (1754-1796) “Comin’ thro’ the Rye” şeirindən götürülmüşdür, bununla müəllif bir növ həmin şeirə eyham edir. Holdenin bacısı ilə dialoqundan oxuyuruq:

“You know that song 'If a body catch a body comin' through the rye'? I'd like”.

"It's 'If a body meet a body coming through the rye!'" old Phoebe said. "It's a poem. By Robert Burns".

"I know it's a poem by Robert Burns".

She was right, though. It is "If a body meet a body coming through the rye." I didn't know it then, though.

"I thought it was 'If a body catch a body,'" I said. Anyway, I keep picturing all these little kids playing some game in this big field of rye and all. Thousands of little kids, and nobody's around--nobody big, I mean--except me. And I'm standing on the edge of some crazy cliff. What I have to do, I have to catch everybody if they start to go over the cliff--I mean if they're running and they don't look where they're going I

have to come out from somewhere and catch them. That's all I'd do all day. I'd just be the catcher in the rye and all. I know it's crazy, but that's the only thing I'd really like to be. I know it's crazy" (115, s. 93).

“Sən bu mahnını bilirsən: «Oğlan qızı tutmuş olsa, çovdarlıqdan keçən zaman...».

– Düz demədin, o belədir: «Qız oğlana ürcah olsa, çovdarlıqdan keçən zaman...» – Fibi dedi. – Özü də bu mahnı yox, şeirdir. Robert Bernsin şeiridir.

– Mən də bilirəm ki, Robert Bernsin şeiridir.

Düz deyirdi. Doğrudan da, şeirdə «ürcah olsa» idi. Mən bunu tamam unutmuşdum.

– Mən onu «oğlan qızı tutmuş olsa» kimi bilirdim, – dedim. – Nə isə, bilirsən, bu şeiri yadıma salanda gözümün qabağında belə bir səhnə gəlib durur: bütün körpə uşaqlar axşamçağı yığışib intəhasız bir çovdar çölündə qaçdı-tutdu oynayırlar. Milyon-milyon körpə uşaq, ətrafda bircə nəfər də – yəni böyükləri deyirəm – yoxdur, tək mənəm. Mən də uca, sərt qayanın lap qırağında dayanmışam. Və mənim işim, bu qayanın kənarındakı uçuruma yaxınlaşan uşaqları tutmaqdır. Axı onlar qaçdı-tutdu oynayanda gözləri ayaqlarının altını görmür, hara qaçdıqlarını veclərinə də almırlar. Ona görə də uçuruma yaxınlaşanları o dəqiqə qaçıb tuturam ki, ora yıxılmasınlar. Bütün günü işim ancaq bu olur: çovdar düzündə uşaqları uçurumdan qorumaq! Bilirəm, bu da bir cür sarsaqlıqdır, ancaq ürəyimə yatan yeganə bir peşə varsa, o da budur. Nə bilim, bəlkə, bu da bir cür axmaqlıqdır” (34, s. 82).

Biz burada Holdenin uşaqları uçurumdan qorumaq arzusunda tək-cə hərfi mənada yıxılmaqdan deyil, həm də böyüməkdən, qayğısız uşaqlıq günlərinin ağuşundan həyatın çətinliklərinin qoynuna atılmaqdan, özü kimi cəmiyyətlə barışmaz ömür sürməkdən qorumaq niyyətini açıq-aşkar hiss edə bilirik. Elə bu aspektdən çıxış edərək mütərcim əsərin adını “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” kimi vermişdir və hesab edirik ki, rus və türk dillərindəki sələflərindən fərqli olaraq əsərin Azərbaycan dilindəki adı onun məzmunu ilə tam uyğunluq təşkil edir.

Selincer əsərdə hadisələri öz qəhrəmanının dilindən təsvir edir, odur ki, biz Holdeni düşdüyü bütün situasiyalarda görə bilirik və onun hadisələrə, ətrafındakı

insanlara münasibəti bir növ onun özünü biruzə verməsi kimi başa düşülə bilər. Bu kimi obrazların tərcüməsi mütərcimdən xüsusi peşəkarlıq tələb edir. O, hədəf dildə obrazı olduğu kimi, real şəkildə canlandırmaq üçün onun zahiri portretini yaratmalı, ictimai mühit və insanlarla münasibətdəki dinamikasını təsvir etməli və obrazın danışq üslubunu, tərzini saxlamalıdır. Lakin adı çəkilən əsərdə buna nail olmaq o qədər də asan deyil, burada əsərin qəhrəmanı 16 yaşlı amerikalı yeniyetmədir, o yaşadığı dövrə xas yeniyetmələrin danışdığı bayağı, söyüş xarakterli, vulqar söz və ifadələrdən geniş istifadə edir. Azərbaycanlı oxucu üçün belə bir məktəblinin dilində bu kimi sözlər heç də məqbul qarşılanmır. Bundan başqa, din, mədəniyyət və mənəviyyət fərqləri də əsərdəki bəzi məqamların adekvat transformasiyasına imkan vermir. Əsərdə müəllif qəhrəmanın dili ilə bir çox söyüşlərdən istifadə edir. Əslində, bu, o dövrün Amerika mühitində yaşayan Holden kimi yeniyetmələrin əksəriyyətinə xas olan bir xüsusiyyətdir. Lakin Amerika mühitində tam təbii qəbul edilən bu sözlər, Azərbaycanda, xüsusilə əsərin tərcümə olunduğu dövrdə məktəblinin dilinə xas olmayan sözlər idi. Burada müəyyən ideoloji faktorlarla yanaşı, mədəniyyət, mütərcimin özünüsenzurası kimi amillər əsas rol oynayır. Ona görə də bu sözlər tərcümədə çox vaxt ya buraxılmış, ya ümumiləşdirilərək daha neytral sözlərlə, evfimizmlərlə ifadə olunmuşdur. Nəticədə isə Selincerin qəhrəmanınının tam əksi olan bir Holden qarşımıza çıxır. Holdenin dilində çox tez-tez işlənən *goddam*, *damn*, *hell*, *bastard*, *sonuvabitch* kimi təhqirlər, söyüşlər və tabu sözlər Azərbaycan dilində müvafiq evfimizmlərlə ifadə edilmiş və yaxud da mətndən çıxarılmışdır:

“All the kids kept trying to grab for the gold ring, and so was old Phoebe, and I was sort of afraid she'd fall off the goddam horse, but I didn't say anything or do anything” (115, s. 114).

“Uşaqların hamısı qızılı halqanı tutmağa çalışırdı. Fibi də həmçinin. Hələ bir az qorxdum da. Qorxdum ki, Fibi o çərdəymiş atın belindən yığıla, ancaq səsimi çıxarmadım” (34, s. 98).

“I'm sorry I told so many people about it. About all I know is, I sort of miss everybody I told about. Even old Stradlater and Ackley, for instance. I think I even miss that goddam Maurice” (115, s. 115).

“*Bunu çoxlarına danışdıgıma özüm də peşmanam. Bircə onu bilirəm ki, burada haqqında danışdığım bütün adamlar üçün indi möhkəm darıxıram. Məsələn, lap elə Stredleyter, Ekli üçün. Hətta, mən deyərdim, lap elə o zırrama Morris üçün də*” (34, s. 98).

Nümunələrdən də görüldüyü kimi mütərcim “goddam” sözünü kontekstdən asılı olaraq “çərdəymiş”, “zırrama”, “andıra qalmış” sözləri ilə əvəz etmişdir.

Bəzən isə tərcümədə belə sözlər tamamilə buraxılmışdır. Aşağıdakı nümunədə bunu bariz şəkildə görə bilərik:

“*He kept standing there. He was exactly the kind of a guy that wouldn't get out of your light when you asked him to. He'd do it, finally, but it took him a lot longer if you asked him to. "What the hellyya reading?" he said.*

“*Goddam book*” (115, s. 20).

“*Hələ də başımın üstündə dayanmışdı. Çox tərs gədəydi, əgər ondan adam kimi xahiş eləsən, desən ki, işığıma kəsmə, ömründə durduğu yerdən tərpənməz. Əzəl-axır çəkiləcək, amma sən xahiş eləyəndən çox-çox sonra.*

– *Oxuduğun nədir elə? – soruşdu.*

– *Görmürsən, kitabdır!*” (34, s. 18)

“*Boy, it began to rain like a bastard. In buckets, I swear to God. All the parents and mothers and everybody went over and stood right under the roof of the carrousel, so they wouldn't get soaked to the skin or anything, but I stuck around on the bench for quite a while*” (115, s. 114).

“*İlahi, birdən leysan yağmağa başladı. Yağışı tut, göyə çıx. Allaha and olsun. Analar, nənələr, nə bilim daha nələr, hamısı karuselin altına qaçdı. Ancaq mən yerimdən tərpənmədim*” (34, s. 99).

Bu nümunədə isə mütərcim “bastard” sözünü tərcümə etməmişdir.

Əslində, əsərin qəhrəmanı nə düşünürdüsə, onu da dilinə gətirirdi. Onun bu açıq fikirliliyi və dürüstlüyü əsərin əsas məziyyətini təşkil edirdi və bəlkə də Selinceri oxucuya sevdiren də məhz bu idi. Holdenin dilində ən çox işlənən iki söz var idi: *phonies* (saxtakarlar) və *that killed me* (hərfi tərcümə – “məni öldürdü”). Bu sözləri qəhrəmanın dilində təkrar verməklə müəllif bir növ üslubi priyom yaratmışdır, lakin

tərcümədə isə biz bu sözləri eyni deyil, fərqli ifadələrlə əvəz olunduğunun şahidi oluruq:

"Why? Oh, well it's a long story, sir. I mean it's pretty complicated." I didn't feel like going into the whole thing with him. He wouldn't have understood it anyway. It wasn't up his alley at all. One of the biggest reasons I left Elkton Hills was because I was surrounded by phonies" (115, s.8).

"Niyə? Bu, çox uzun əhvalatdır. Həm də çox qəliz məsələdir. – Hər şeyi olduğu kimi, təzədən ona danışmağa həvəsim yox idi. Onsuz da başa düşməyəcəkdi. Bu, onun xörəyi deyildi. Başlıca səbəb bu idi ki, oradakıların hamısı bədniiyyət adamları" (34, s. 7).

"I still had to get those damn theater tickets, so I bought a paper and looked up to see what shows were playing. On account of it was Sunday, there were only about three shows playing. So what I did was, I went over and bought two orchestra seats for I Know My Love. It was a benefit performance or something. I didn't much want to see it, but I knew old Sally, the queen of the phonies, would start drooling all over the place when I told her I had tickets for that, because the Lunts were in it and all" (115, s. 63).

"Hələ də bu andıra qalmış teatra bilet almamışdım, ona görə də köşkdən bir qəzet götürüb elanlara baxdım görüm, harada nə gedir. Bazar günü olduğu üçün cəmisi üç yerdə gündüz tamaşası gedirdi. "Məhəbbətin nə olduğunu bilirəm" tamaşasına parterə iki bilet götürdüm. Bu tamaşa da hansısa xeyriyyə cəmiyyətinin nəfİNə göstərilirdi. O qədər də xoşuma gələn şey deyildi, amma Sallini mən yaxşı tanıyıram, o, bu cür saxta, qurama şeylərin dəlisidir; eşidəndə ki, bu tamaşaya bilet almışam, ağzının suyu axacaqdı, çünki bu pyesdə baş rolları Lantlar oynayırdı" (34, s. 54).

"He said he talked to Jesus all the time. Even when he was driving his car. That killed me!" (115, s. 9)

"Dedi ki, o özü də hər dəqiqə İsa peyğəmbərə dua eləyir. Hətta sükan arxasında olanda da. Bunu eşidəndə ətim lap töküldü" (34, s. 8).

“That killed me. I reached up from where I was sitting on the floor and patted him on the goddam shoulder. “You’re a prince, Ackley kid,” I said. “You know that?” (115, s. 26)

“Kefim duruldu. Oturduğum yerdən qalxıb onun çiyinlərindən yapışdım.

– Ekli, cocu bala, sən əsl kişisən! Heç özün bilirsən bunu?” (34, s. 23).

Tehran Vəliyev müxtəlif situasiyalarda bu ifadəni fərqli tərcümələrlə vermişdir.

Bildiyimiz kimi, ingilis dilinin üslubi priyomları arasında eyhamlar mühüm yer tutur. Burada müəllif hər hansı tarixi şəxs və hadisələrə eyham edərək onlara istinad edir, bəzən isə sadəcə onları xatırladır. Tərcümə nəzəriyyəsində mənbədən asılı olaraq eyhamları dörd qrupa bölürlər: dini, mifoloji, ədəbi və tarixi (83, s. 67).

“Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” əsərində müəllifin istifadə etdiyi mədəni istinadlar (məşhur kitablar, əsərlər, tanınmış şəxsiyyətlər, folklor nümunələri və s.) qəhrmanın yaşadığı dövrdə geniş işlənən istinadlar olmaqla bərabər, oxucunu onun daxili dünyası ilə daha yaxından tanış etmək məqsədi güdür. Bu kimi mədəni istinadların tərcüməsi də, həmçinin maraq doğurur. Məsələn:

“If you really want to hear about it, the first thing you’ll probably want to know is where I was born, and what my lousy childhood was like, and how my parents were occupied and all before they had me, and all that David Copperfield kind of crap, but I don’t feel like going into it, if you want to know the truth” (115, s. 1).

“Əgər, siz, doğrudan da, mənim başıma gələn bu sarsaq əhvalata qulaq asmaq fikrindəsinizsə, onda, yəqin, birinci bunu bilmək istəyəcəksiniz ki, mən harada və haçan anadan olmuşam, uşaqlığım hansı bəd əməllərlə əlamətdar olub, mən doğulanacan valideynlərim nə işin sahibi olublar və sair və ilaxır, qıssası Devid Kopperfild sicilləməsi; ancaq, düzünü bilmək istəsəniz, mənim bu cür köhnə palan içi tökməyə heç həvəsim yoxdur” (34, s. 1).

“He got me to read this book last summer; A Farewell to Arms. He said it was so terrific. That’s what I can’t understand” (115, s. 75).

“Ancaq bizim D.B.-nin bir işinə acığım tutur, özü müharibəyə bu qədər niifrət eləsə də, keçən yay “Əlvida, silah” kitabını mənə gətirib ki, oxu. Bundan heç baş açmadım” (34, s. 65).

“...He’s carrying this copy of Oliver Twist and so’s she. I could’ve puked. Anyway, they fell in love right away, on account of they’re both nuts about Charles Dickens and all” (115, s. 74).

“Hətta oğlan cibindən “Oliver Tvist”i çıxaranda, qız da həmin kitabı çıxarır. Burasına baxanda lap qusmağım gəldi. Nə isə, ikisi də Çarlz Dikkensin dəli-divanəsi olduğuna görə, elə ilk dəqiqədən bir-birinə vurulurlar” (35, s. 64).

“I mean, for instance, I don’t see how he could like a phony book like that and still like that one by Ring Lardner, or that other one he’s so crazy about, The Great Gatsby. D.B got sore when I said that, and said I was too young and all to appreciate it, but I don’t think so. I told him I liked Ring Lardner and the Great Gatsby and all. I did, too. I was crazy about the Great Gatsby. Old Gatsby. Old sport. That killed me” (115, s. 76).

“Bilirsiz, yəni heç cür anlaya bilmirəm ki, hələ də Rinq Lardnerdən xoşu gələn və ya “Qadir Getsbi”nin vurğunu olan bir adam bu cür saxta, zibil bir şeyi necə bəyanə bilib. Mən bunu onun üzünə deyəndə D.B. bərk hirsləndi, dedi ki, belə şeyləri başa düşmək üçün sən hələ çox cavansan. Ancaq mən bununla razı deyiləm. Ona dedim ki, bəs onda Rinq Lardner, “Qadir Getsbi” niyə mənim xoşuma gəlir. Doğrudan, belədir. «Qadir Getsbi»nin, ümumiyyətlə, dəlisiyəm. Getsbi, başqa məsələ! Ondan olmaz” (34, s. 65).

Bu nümunələrdə mütərcim məşhur yazıçılar və onların əsərlərinin adlarını tərcümə edərkən ənənəvi tərcümə üsullarından transkripsiya, transliterasiya və kalkadan istifadə etmişdir.

Mütərcim xüsusi adların, xüsusi ilə küçə və prospektlərin, inzibati binaların adlarını da transkripsiya və transliterasiya üsullarından istifadə edərək hədəf dildə ifadə etmişdir:

“Anyway, I kept walking and walking up Fifth Avenue, without any tie on or anything. Then all of a sudden, something very spooky started happening. Every time

I came to the end of a block and stepped off the goddam curb, I had this feeling that I'd never get to the other side of the street.” (115, s. 106)

“Nəysə, qalstuksuz–zadsız Beşinci avenyuda baş alıb gedirdim. Birdən ağılıma murdar bir fikir gəldi. Hər dəfə bir məhəllənin qurtaracağına çatıb səkidən yolun ortasına düşəndə, birdən mənə elə gəlirdi ki, küçənin o tayına keçə bilməyəcəyəm” (34, s. 92)

“Mr. and Mrs. Antolini had this very swanky apartment over on Sutton Place, with two steps that you go down to get in the living room, and a bar and all. I'd been there quite a few times, because after I left Elkton Hills Mr. Antolini came up to our house for dinner quite frequently to find out how I was getting along. He wasn't married then. Then when he got married, I used to play tennis with he and Mrs. Antolini quite frequently, out at the West Side Tennis Club, in Forest Hills, Long Island” (115, s. 97)

“Mister və missis Antolinilərin Satton Pleydə qəşəng, yaraşılıq bir evləri var. Qonaq otağı ayrıca, barı ayrıca ora düşmək üçün sadəcə ikicə pilləkən aşağı enməliydin. Mən onlarda çox olmuşam, çünki Ekltion-Hillzdən çıxandan sonra mister Antolini tez-tez bizə nahara gəlirdi. Mənə baş çəkməyə. Onda hələ evlənməmişdi. Evlənəndən sonra isə mən həm onun özü, həm də missis Antoinini ilə Lonq-Aylenddə Forest-Hillz tennis klubunda tez-tez tennis oynayırdım” (34, s. 84).

Bir dildə ifadə olunmuş fikri başqa dilin vasitələrindən istifadə etməklə adekvat şəkildə ifadə etmək üçün hər bir mütərcimin qarşısında duran əsas məsələ məhz orijinala ən uyğun, ən yaxın tərcüməyə nail olmaqdır. Bu yaxınlıq isə təkcə hərfi ötürmə deyil, orijinalın ruhunu ötürməkdən ibarətdir. Orijinalın ruhu onun müəllifinə xas olan müəyyən üslubi priyomlar, bədii ifadə vasitələri, onun mədəniyyətinə xas olan realilər, kultural elementlər və başqa vasitələrdə özünü biruzə verə bilər. Selincerin əsərində bu baxımdan o dövr Amerika mədəniyyətinə və həyat tərzinə xas olan realilər say etibarını ilə üstünlük təşkil edirdi. Tehran Vəliyev Amerika mədəniyyətinə və həyat tərzinə xas olan bu realilərin tərcüməsi zamanı transkripsiya və ya transliterasiya üsullarından istifadə etməklə onları olduğu kimi saxlamağa çalışmışdır. Məsələn, *Jaguar – Yaquar* (avtomobil), *Buick-Byuik* (avtomobil),

hamburger – hamburger, Coke – Koka-Kola, Daiquiris – daykiri (limon və şəkərli kokteyl), *Tom Collins – Tom Kollinz* (buzlu kokteyl), *Martini – martini* (kokteyl), *Saturday Evening Post – “Saterdey İvning post”, jitterbug – citterbaq.*

Bəzən isə realilərin adlarını tərcümə etməklə yanaşı onun izahını da mətn daxilində vermişdir. Məsələn:

“When I opened the door, this prostitute was standing there. She had a polo coat on, and no hat” (115, s. 51).

“Qapını açdım. Qız dimdik önümdə durmuşdu. Əynində dəvə yunundan gen idmançı paltosu vardı, başı isə açıq idi” (34, s. 44).

Burada mütərcim “polo coat” sözünü geniş izahını verməklə tərcümə etmişdir.

“You always got these very lumpy mashed potatoes on steak night, and for dessert you got Brown Betty, which nobody ate, except maybe the little kids in the lower school that didn't know any better and guys like Ackley that ate everything” (115, s. 19).

“Həmişə də bu bifişteksin yanında kartof püresi, çərəz üçün isə «Sarışın Betti» yaylama pudinqi olurdu. Ancaq bunları körpə uşaqlardan və Ekli kimi şulum, ağzının suyunu yığa bilməyənlərdən savayı, heç kim yəməzdi” (34, s. 17).

Bu nümunədə də mütərcim “Brown Betty” sözünü “Sarışın Betti” kimi tərcümə etməklə bərabər, onun izahını da mətnə vermişdir.

Lakin bəzi realilərin adlarında, xüsusilə yemək adlarını başqa ekvivalentlərlə vermişdir. Məsələn:

“I didn't have a date or anything, so I and this friend of mine, Mal Brossard, that was on the wrestling team, decided we'd take a bus into Agerstown and have a hamburger and maybe see a lousy movie” (115, s. 21)

“O axşam heç kimə görüş–zad verməmişdim, buna görə də güləş komandasının üzvü olan dostum Mel Brossarla bu qərara gəldik ki, avtobusa minib Egerstouna kotlet yeməyə gedək” (34, s. 17).

Bu nümunədə mütərcim amerikalıların sevimli yeməyi olan “hamburger” əvəzinə “kotlet” sözünü tərcümədə işlətmişdir, halbuki kotlet bu kontekst üçün heç də

uğurlu ekvivalent deyil. Fikrimizcə, “hamburger” sözünü olduğu kimi saxlamaq daha doğru olardı.

“I didn't sleep too long, because I think it was only around ten o'clock when I woke up. I felt pretty hungry as soon as I had a cigarette. The last time I'd eaten was those two hamburgers I had with Brossard and Ackley when we went in to Agerstown to the movies” (115, s. 57).

“Çox yata bilməmişdim, çünki ayılanda, mənə, saat on olardı. Siqaret yandıran kimi, hiss elədim ki, bərk acmışam. Axırncı dəfə dünən Brossar, Ekli, mən Egerstouna kinoya gedəndə yediyim ikicə bifşteks olmuşdu” (34, s. 49).

Başqa bir nümunədə isə “hamburger” sözü “bifşteks” kimi tərcümə edilmişdir.

Əsərdə pul və ölçü vahidlərinin tərcüməsi zamanı mütərcim onları transkripsiya etməklə olduğu kimi saxlamışdır. Əslində, ölçü vahidləri ekvivalentsiz leksikaya daxil olduğundan onları tərcümə etmək olmur, hədəf dildə həmin anlayışlar fərqli leksik vahidlərlə ifadə olunur. Ümumiyyətlə, ölçü vahidlərinin tərcüməsi həmişə mübahisə doğuran məsələlərdəndir. P.Nyumark hesab edir ki, qəzet və mətbuat nümunələrini tərcümə edərkən “miles”, “foot”, “inch”, “pints”, “pounds” kimi sözlər metrik ölçü vahidləri ilə əvəz olunmalıdır. Bədii ədəbiyyatda isə bu, milli koloritin nə dərəcədə saxlanılmasının vacibliyindən asılıdır (94, s. 218):

“He was one of these very, very tall, round-shouldered guys-he was about six four-with lousy teeth” (115, s. 10).

“Çiyini qısıq, uzundraz bir oğlandı, boyu altı fut dörd dyüm olar. Ağzında dişlərinin çoxu çürümüşdü” (34, s. 9).

Bu nümunədə müəllif “foot” və “inch” sözlərindən istifadə etmədən obrazın boyunun ölçüsünü “six four” şəklində versə də, mütərcim onu “altı fut dörd dyüm” kimi tərcümə etmişdir. Amerikada əsas ölçü vahidi olan “foot” (ft) beynəlxalq ölçü sistemində 0,3048 metrə bərabərdir.

“There were about three inches of snow on the ground, and it was still coming down like a madman” (115, s. 20).

Yerə üç dyüm qalınlığında qar düşmüşdü və hələ də aramsız yağırdı (34, s. 17).

Bu nümunədə isə müəllif “three inches” birləşməsini “üç dyüm” şəklində tərcümə etmişdir. Azərbaycanlı oxucu üçün obrazın və ya hadisənin təsvirinin tam anlaşılmasını təmin etmək üçün mütərcim bu vahidləri metrik ölçü vahidləri ilə əvəz edə bilərdi.

Əsəri oxuyarkən öyrənirik ki, Holden Pensidə “prep school”da (“preparatory school”) (Şimali Amerikada şagirdləri kollec və universitetlərə hazırlayan özəl məktəb) təhsil alır. Amerikada bu kimi məktəblər orta təhsilin son dörd ilini əhatə etdiyi üçün, oradakı şagirdləri müvafiq kateqoriya üzrə bölürlər:

Freshman – birinci kurs.

Sophomore – ikinci kurs.

Junior – üçüncü kurs.

Senior – dördüncü kurs.

Mütərcim isə tərcümədə onu hədəf dilə uyğunlaşdıraraq “orta” və “yuxarı sinif şagirdi” kimi vermişdir:

“...Where I lived at Pencey, I lived in the Ossenburger Memorial Wing of the new dorms. It was only for juniors and seniors. I was a junior. My roommate was a senior...” (115, s. 13)

“Pensidə mən yenicə tikilmiş yataqxanada – Ossenberger adına korpusda qalırdım. Bu korpus yalnız orta və yuxarı sinif şagirdləri üçün idi. Mən orta sinifdə oxuyurdum. Otaq yoldaşım isə yuxarı sinifdə” (34, s. 14)

Müqayisə üçün rus dilində olan tərcüməni də təqdim edirik:

“...Пока я учился в Пэнси, я жил в новом общежитии, в корпусе имени Оссенбергера. Там жили только старшие и младшие. Я был из младших, мой сосед – из старших” (46, s. 15).

Fikrimizcə, mütərcim bu seçimi rus dilindəki tərcümənin təsiri altında etmişdir.

Romanın 3-cü fəslində Holden Kolfildin Robert Ekli ilə dialoquna nəzər salsaq, yeniyetmələrin tez-tez işlətdikləri elliptik cümlələr (“*Not him, though; Think they’ll make ya pay for em*”....), ixtisarlar (*ya, em, ‘bout, hellyya...*), *Chrissake* və *Goddam* kimi sözlərin təkrar edilməsi 1950-ci illərdə küfr, qabalıq əlaməti hesab edilərək qeyri-məqbul qarşılanırdı. Müvafiq olaraq tərcümədə bu elementlər

dəyişdirilərək verilmiş və nəticədə dialoqun kəsərliliyi itmiş, standart dil normalarına uyğunlaşdırıldığından özünəməxsusluğunu itirmişdi. Mütərcim belə sözləri ümumiyyətlə tərcümə etməmiş və yaxud neytral söz və ifadələrlə əvəz etmişdir:

All of a sudden, he said, ‘For Chrissake, Holden. This is about a goddam baseball glove’.

‘So what?’ I said. Cold as hell.

‘Wuddaya mean—so what? I told ya it had to be about a goddam room or a house or something.’

‘You said it had to be descriptive. What the hell’s the difference if it’s about a baseball glove?’

‘God damn it.’ He was sore as hell. He was really furious. ‘You always do everything backasswards.’ He looked at me. ‘No wonder you’re flunking the hellout of here,’ he said. ‘You don’t do one damn thing the way you’re supposed to. I mean it. Not one damn thing.’

‘All right, give it back to me, then’, I said. I went over and pulled it right out of his goddam hand. Then I tore it up.

‘What the hellja do that for?’ he said” (115, s. 22).

– “*Bura bax, Holden. Bu beysbol əlcəyi nədir?!*

– *Nə olsun, – dedim. Buz kimi soyuqqanlıqla.*

– *Nə olsun nədir? Sənə demədim ya bir otaqdan yaz, ya da evdən.*

– *Demişdin inşa yaz, yazmışam. Beysbol əlcəyindən oldu, olmadı, bunun nə dəxli?*

– *Başın batsın sənin. – Bərk dilxor oldu. Özündən çıxdı. – Hər işi tərsinə görürsən. – Dönüb üzümə baxdı. – Elə yaxşı eləyib səni bayıra atıblar, – dedi. – Heç vaxt heç bir işi adam kimi görmürsən. Heç vaxt. Heç bir işi!*

– *Nə deyirəm. Onda onu ver bəri, – dedim. Ona yaxınlaşdım. Qəfil dartıb əlindən aldım. Hirsimdən cırıq-cırıq elədim.*

– *Neyləyirsən, niyə cırırsan, – dedi” (34, s. 19).*

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu kiçik dialoq iştirakçılarının nitqində emosional elementləri əks etdirən söz və ifadələrə geniş yer verilsə də, Azərbaycan

dilində olan mətndə, demək olar ki, onların hamısı atılmış və yaxud heç bir emosional mənə daşımayan neytral sözlərlə ifadə edilmişdir. Təbii ki, o sözlər Azərbaycan oxucusu üçün bu gün də tabu olaraq qalır, yəni mütərcim oxucusunu nəzərə alaraq bu üsula əl atmışdır və göründüyü kimi, istər obyektiv, istərsə də subyektiv səbəbdən olsun, mütərcimin daxili senzurası bəzən nəinki qaçılmaz, hətta vacib olur. Bu senzura mütərcimdən hətta müəllif üslubuna xas özünəməxsusluğun elementlərini belə tərcümə zamanı qurban verməyi tələb edir. Lakin biz iddia edə bilmərik ki, bu yalnız onun şəxsi istəyindən irəli gəlir, burada mədəni, tarixi, siyasi ideoloji amillər də mühüm rol oynayır.

“Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanının orijinalı ilə tərcüməsi arasında müqayisəli təhlillər bir daha göstərdi ki, Tehran Vəliyev tərcümə edərkən doğmalaşdırma strategiyasını rəhbər tutaraq əsərdə Amerika mühiti, cəmiyyəti və mədəniyyətinə xas olan bütün elementləri, əsərin əcnəbiliyini itirərək, hədəf dildə səlis, oxunaqlı, təbii və tam idiomatik bir mətn yaratmışdır.

Apardığımız təhlillər nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək olar ki, “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” əsərinin orijinala tam adekvat olmaması aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir:

- kultural və ideoloji fərqlər;
- Amerika cəmiyyətində əsərin yazıldığı dövrə xas realilərin tərcümədə adekvat verilməməsi;
- əsərin hədəf oxucuya həddindən artıq uyğunlaşdırılması, dilinin “təmizlənərək” bəsitləşdirilməsi;
- müəllifin özünəməxsus üslubunun qorunub saxlanılmaması.

Əslində, yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrin timsalında yol verilmiş bu və ya digər təhriflər və yaxud yayınmalar bir əsas məqsədə xidmət edirdi ki, bu da kommunikativ məqsəddir. Hər bir mütərcim istər ayrı-ayrı leksik, qrammatik, istərsə də üslubi uyğunluqlardan yayınmaqla həm hədəf dilin normalarına əməl etmiş olur, həm də tərcümə etdiyi əsəri hədəf auditoriyasına daha da yaxınlaşdırmaq, ona uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə bu cür yayınmaları məqbul hesab edir.

Bununla yanaşı, tərcümə təkcə dillə bağlı amilləri deyil, eləcə də mədəni, normativ, pragmatik, sosial, siyasi və kommunikativ şərait (diskurs) və s. amilləri özündə ehtiva edən ekstralinqvistik faktorların da mühüm rol oynadığı və bəzən əsas amil kimi çıxış etdiyi bir prosesdir.

NƏTİCƏ

Tərcümə dilindən, dinindən, mədəni mənsubiyyəti və irqindən asılı olmayaraq bütün bəşər övladının ortaq xəzinəsi hesab edilən dünya ədəbiyyatı, dünya söz xəzinəsindən bəhrələnməni təmin edən yeganə vasitədir. Ən sadə verbal ünsiyyət aktından tutmuş mühüm diplomatik danışıqlar, beynəlxalq müqavilə və sazişlər, rəsmi və elmi üslubda tərtib edilmiş sənədlərin tərcüməsinə qədər, eləcə də şair və yazıçı dühasının məhsulu olan bədii ədəbiyyat nümunələrinin geniş oxucu kütləsinə qovuşması və milli sərhədləri aşaraq dünya oxucusuna çatdırılması yalnız tərcümənin və mütərcim əməyinin, zəhmətinin sayəsində mümkündür.

Ədəbi yaradıcılıq növü olan bədii tərcümə hədəf dilə və onun mədəniyyətinə məxəz mətn müəllifinin mənsub olduğu xalqın mədəniyyətini, adət-ənənələrini, tarixi keçmişini, müəllifin timsalında insanların həyata baxışını, zamanəsinə münasibətini də gətirir. Bədii tərcümədə, demək olar ki, hər bir söz estetik mahiyyət kəsb etdiyindən, müvafiq tərcümə problemləri də bədii yaradıcılığın qanunları daxilində öz həllini tapır.

Bu elmin əhəmiyyətini və günümüzdəki aktuallığını nəzərə alaraq hazırkı tədqiqatımızı aparmaq zərurəti ilə qarşı-qarşıya qaldıq. Tərcümə elmi, onun nəzəri və praktik əsasları çox geniş sahələri və müxtəlif aspektləri əhatə etdiyindən biz sadəcə onun əsas meyarlarından hesab edilən adekvatlıq problemini semantik və kommunikativlik baxımından araşdıraraq ingilis dilindən ana dilimizə müxəlif dövrlərdə, fərqli mütərcimlər tərəfindən edilmiş bədii ədəbiyyat nümunələri əsasında fikirlərimizi əsaslandırmağa çalışdıq. Əslində, tədqiqata cəlb etdiyimiz əsərlər müəllif, mövzu, yazılma tarixi və ideya və qayə baxımından fərqlənməklə yanaşı, ana dilimizə tərcümə baxımından, hansı zaman kəsiyində, hansı ideoloji, kultural və mənəvi amillərin təsiri altında və ən əsası necə, hansı keyfiyyətdə tərcümə edilməsi nöqtəyi-nəzərindən də rəngarəngdir.

Məhz bu səbəbdən hesab edirik ki, tədqiqat mövzusu həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, milli tərcümə sənətimizin inkişafına da öz töhfəsini verəcəkdir.

Tərcümə nəzəriyyəsində özünü doğrultmuş və artıq isbatını tapmış fikir və mövcud mülahizələrə istinad edərək, eləcə də tədqiqat boyu əldə etdiyimiz nəticələri ümumiləşdirməklə tədqiqat zamanı qarşımıza qoyduğumuz sualları cavablandırmağa nail olduq.

Adekvat tərcümə məhz semantik və pragmatik ekvivalentlik əsasında yaranır. Mütərcim məxəz mətnlə hədəf mətn arasında müəyyən semantik və pragmatik əlaqə yaratmaqla buna nail ola bilər. Tərcümədə adekvatlıq təkcə orijinal ilə forma, məzmun və üslubi ifadəlilik baxımından eynilik prizmasından deyil, onların nisbi uyğunluğu və orijinalın məzmununun saxlanması ilə yanaşı, həmin ifadəliliyin hədəf dilin daxili normalarına uyğun şəkildə müvafiq bədii ifadə vasitələrinin ekvivalentləri ilə verilməsinə əsasən dəyərləndirilməlidir.

Məxəz mətnin mənasının obyektiv təfsirinə nail olmaq və tərcümə vahidini adekvat şəkildə müəyyən etmək üçün mütərcim ilk öncə həmin mətni bir neçə dəfə diqqətlə oxumalıdır. Daha sonra isə o, məxəz dildəki mesajın mənası ilə müəllifin həmin mənanı şərtlədirən fikri arasındakı münasibəti müəyyən edə bilər. Məxəz mətnin reseptorun dilinə və mədəniyyətinə uyğunlaşdırılması tərcüməni üslubi cəhətdən məqbul edən əsas amillərdən biridir.

Uzun illər ərzində müxtəlif tərcümə məktəbləri və ənənələrinin ortaq qənaəti ondan ibarətdir ki, tərcümə həm orijinalın məzmununu, həm forması, həm də ruhu arasındakı ahəngi, vəhdəti qoruyub saxlamalı, hədəf dilin leksik, qrammatik və sintaktik üslubi vasitələrinin uğurlu seçimi əsasında oxucuya çatdırılmalıdır. Tərcümə üçün əsas prioritet ayrı-ayrı söz və ifadələrin ekvivalentini tapmaq deyil, mətn, kontekst və hətta müəyyən diskurs daxilindəki funksiya və vəzifələrinə uyğun olaraq daşdıqları ümumi mənanı, ifadə etdiyi bədiiyyəti, obrazlılığı çatdırılmalıdır.

Hələ qədim dövrlərdən tərcümə, xüsusilə bədii tərcüməyə olan iki zidd baxış – tərcümənin orijinal mətninə yaxınlığı, yoxsa oxucu qavrayışına yaxınlığı prinsipi – bu gün tədqiqat mövzumuzun predmetini təşkil edən semantik və kommunikativ adekvatlıq probleminin rüşeymini təşkil edir.

Aparılan tədqiqatlar zamanı əldə olunan nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Tərcümə həm proses, həm də prosesin nəticəsi kimi siyasi diskurs daxilində sosio-kultur və siyasi proseslər, norma və məhdudiyyətləri özündə ehtiva edir.

2. Tərcümə prosesinin əsas iştirakçısı kimi mütərcimin ekstralingvistik biliklərə malik olması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əgər mütərcim məxəz və hədəf dilin daşıyıcılarının müxtəlif ekstralingvistik biliklərini nəzərə almasa, ən dəqiq tərcümə belə istənilən təsiri bağışlaya bilməz, çünki tərcümə nəzərdə tutulduğu insanlar üçün anlaşılmaz qalacaqdır. Praqmatik amil tərcümədə tam adekvatlıq əldə etmək üçün mühüm şərtlərdən biridir.

3. İstənilən bədii ədəbiyyat nümunəsinin tərcüməsi zamanı semantik yaxınlığın təmin edilməsi əsas şərtədir, çünki bədii əsərin estetik təsirinin ekvivalentliliyinə nail olunması lingvistik mənanın ötürülməsindən daha vacib amilə çevrilir.

4. Bədii əsərin tərcüməsi zamanı mütərcimin tərcümə strategiyasını hədəf dilin lingvistik imkanlarından daha çox ekstralingvistik amillər (əsərin müəllifinə olan şəxsi maraq və rəğbəti, müəllifin mənsub olduğu xalqı və mədəniyyəti təbliğ edib hədəf auditoriyaya tanımaq arzusu, ideoloji faktorlar və s.) müəyyənləşdirir.

5. Kommunikativ tərcümənin tələblərinə əsasən hədəf mətn oxucusuna sədaqət prinsipi ilə edilən tərcümələrdə orijinaldan yayınma və məxəz mətn müəllifinin dil və mədəniyyətinə xas olan söz və ifadələrin tamamilə hədəf dil vahidləri ilə əvəzlənməsi tərcümələrin doğmalaşdırılması ilə nəticələnir.

6. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə edilən tərcümələrdə kommunikativ adekvatlığın təmin edilməsi naminə başqa millətə və mədəniyyətə xas olan qəhrəmanların Azərbaycan dilinin yerli dialekt və şivələrində “danışdırılması”, arxaik söz və ifadələrdən geniş istifadə olunması dilin tərcümə vasitəsi ilə zənginləşdirilməsi prosesini ləngidir.

7. Semantik tərcümə prinsiplərinə əsasən edilən tərcümələrdə isə məxəz dildəki söz və ifadələrin hədəf dildə ekvivalentlərinin tapılması üçün mütərcimlər Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarından yararlanaraq yeni söz və terminlərin yaradılması ilə dilin zənginləşdirilməsinə nail olmuşlar.

8. Tərcümədə adekvatlıq təkcə orijinal ilə forma, məzmun və üslubi ifadəlilik baxımından eynilik prizmasından deyil, onların nisbi uyğunluğu və orijinalın məzmunun saxlanması ilə yanaşı, həmin ifadəliliyin hədəf dilin daxili normalarına uyğun şəkildə müvafiq bədii ifadə vasitələrinin ekvivalentləri ilə verilməsinə əsasən dəyərləndirilməlidir.

9. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələrin qiymətləndirilməsi zamanı mədəniyyətlərarası fərqlərdən irəli gələn uyğunsuzluqlar nəzərə alınmalıdır.

10. Bədii ədəbiyyat nümunələrinin tərcüməsində müəllif üslubuna xas olan bədiilik və obrazlılıq kimi özəlliklərin saxlanması ilə yanaşı, onları təmin edən bədii təsvir vasitələrinin (təkrirlər, elliptik cümlələr, dialoqlardakı natamam cümlələr, eyhamlar, mətnaltı mənalar, simvolizm və s.) hədəf dildə müvafiq ekvivalentlərlə əvəzlənməsi təmin edilməlidir.

11. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş bədii ədəbiyyat nümunələrinin müqayisəli təhlili nəticəsində aşkar edilən semantik adekvatlıqdan yayınma halları və təhriflərin linqvistik amillərdən daha çox ekstralingvistik amillərdən (siyasi, ideoloji, mədəni və s.) irəli gəlməsi faktı bir daha həmin əsərlərin yenidən tərcüməsi zərurətini aktuallaşdırır.

12. Tərcüməşünaslığın əhəmiyyətini və günümüzdəki aktullığını nəzərə alaraq hazırki tədqiqatın həm praktik, həm də nəzəri baxımdan faydalı bir mənbəyə çevrilməsi istiqamətində bu sahədə tədqiqat işlərinin davam etdirilməsinə ehtiyac vardır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abasquliyev T.Ə. İngilis atalar sözləri və onların azərbaycanca və rusca qarşılıqları. Bakı: Elm, 1981, 352 s.
2. Abdullayeva F.B. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı: Uniprint, 2010, 218 s.
3. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1989, 364 s.
4. Azərbaycan tərcümə ensiklopediyası. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, 2018, 584s.
5. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. Bakı: OKA Ofset, 2008, 218 s.
6. Bayron C.Q. Seçilmiş əsərləri: Poeziya. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 224 s.
7. Əliyev R.R. Müasir dövrdə Azərbaycan dilinə tərcümənin nəzəri və praktik prinsipləri: Fil. elm. namiz. ... dis. avtoref. Bakı, 2007, 22 s.
8. Əsgərli F.F. Bədii tərcümə prinsipləri. Bakı: ADPU, 2009, 226 s.
9. Heminquey E. Əcəl zəngi. Bakı: Avrasiya press, 2006, 470 s.
10. Hüseynova K.S. Azərbaycan ədəbiyyatında ingilis dilindən birbaşa tərcümənin bəzi mühüm amilləri // Bakı: Kitab aləmi, 2007, s.178-181
11. İsxanlı H.A. Poetik tərcümə. Məhdud çərçivələr içində xoş ahəng və gözəllik axtarışı // Poetik tərcümələr. 1-ci topla. Bakı: Xəzər Universiteti, 2005, s.311-389
12. Quliyeva A. İngiliszimlər və tərcümə. Bakı: Nurlan, 2008, 92 s.
13. Quliyev V. “1984”ün 60 yaşı // “525-ci” qəzeti, Bakı, 2009, 10 oktyabr, s. 8-9.
14. Keyt A. Yerə enmiş ay. Bakı: Yazıçı, 1985, 263 s.
15. Manafoğlu R., Tağısoy N., Kamal R. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2010, 164 s.
16. Mark Tven. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Öndər, 2005, 464 s.
17. Məhərrəmov S.İ. Sosial fərqlərin tərcümədə adekvatlığı problemi (ingilis nəsrinin Azərbaycan dilində tərcümələri əsasında): Fil.f. d. ... dis. Bakı, 2009, 128 s.
18. Mustafa S.İ. Bədii tərcümədə ekvivalentlər. Bakı: 2010, 287 s.

- 19.Nağıyeva Ş.B. Poeziya tərcüməsinin bəzi məsələləri. Bakı: Azərənəşr, 2011, 207 s.
- 20.Nağıyeva Ş.B. Bədii tərcümə: nəzəriyyə və praktika. Bakı, 2009, 246 s.
- 21.Nəbiyev B.Ə. Axtarışlar, tapıntılar və itkilər (Azərbaycan dilində bədii tərcümənin vəziyyəti və vəzifəsi) // “Tərcümə sənəti” (Məqalələr məcmuəsi). Bakı: Elm, 1990, s.66-101
- 22.Nəzərova A.H. Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 224 s.
- 23.Novruzov R.M. Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: Mütərcim, 2011, 255 s.
- 24.Oruell C. 1984. Bakı: Qanun, 2016, 384 s.
- 25.Oruell C. Heyvanıstan. Bakı: Qanun, 2011, 143 s.
- 26.Rəhimli E.Q. Uilyam Şekspirin "Hamlet" faciəsinin Azərbaycan dilinə tərcümələrində uyğunluq və adekvatlıq problemi: Fil.f.d. dis. avtoref. Bakı, 2011, 23 s.
- 27.Rəhimli E.Q. “Hamlet” Azərbaycan dilində. Bakı: Təhsil, 2013, 184 s.
- 28.Rəhimli E.Q. Adekvatlıq və uyğunluq: imkan və hədudlar (Şekspirin Azərbaycan tərcümələrində ekvivalentlərsiz leksika və frazeoloji vahidlərin adekvatlığı) // Elmi xəbərlər 2005, №2, 117-121 s.
- 29.Rəhimli E.Q. V.Şekspirin Hamlet faciəsinin “olum, ya ölüm” monoloqunda leksik uyğunluq və adekvatlıq problemi // Tərcümə və Transmilli proseslər. Beynəlxalq konfrans. Bakı: 2005, 244-245 s.
- 30.Rəhimov İ.M. C.Q.Bayronunun “Şərqi poemaları”nda Şərqi sözləri: Fil.e.n. ... dis. avtoref., Bakı, 1958, 16 s.
31. Rüstəmov A.B. Müasir dövrdə tərcümənin nəzəri problemləri. Bakı: Səda, 2007, 74 s.
- 32.Rzayev Ə.İ. İngilis poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri: Fil.e.n. diss. Bakı, 1969, 238 s.
- 33.Rzayev Ə.İ. Tərcümə və orijinal // M.F.Axundov adına APDİ-nin Elmi Əsərlər. Bakı, 1969, s. 3.
- 34.Selincer C.D. Roman, povest, hekayələr. Bakı: Yazıçı, 1990, 390 s.

35. Tağısoy N. Xəlil Rza Ulutürkün tərcüməçilik fəaliyyəti // “Xalq cəbhəsi” qəzeti. Bakı, 2017, 9 fevral, s.14.

36. Tanrıveren M.M. İngilisdilli ədəbiyyatdan türk dilinə tərcümələrdə linqvistik adekvatlıq: Fil.f.d. ... dis. avtoref. Bakı, 2011, 26 s.

türk dilində:

37. Ateşman, E. Kültürel Farklardan Kaynaklanan Çeviri Sorunları Ve Çözüm Önerileri // Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2001, Cilt:18, Sayı:2, s.29-35

38. Gürçağlar Ş. Tahir. Çevirinin ABC'si., Say Yayınları, 2011, 192 s.

rus dilində:

39. Бурак А.Л. Перевод и межкультурная коммуникация - 1. Слова, М.: Р.Валент, 2010, 216 с.

40. Бурак А.Л. Перевод и межкультурная коммуникация. – Этап 2: Семантика предложения и абзаца. М.: Р.Валент, 2006, 196 с.

41. Бреус Е.В. Основы теории и практики перевода с русского языка на английский. М.: УРАО, 2000, 208 с.

42. Влахов С.И., Флорин, С. П. Непереводимое в переводе. Издание третье, исправленное и дополненное. М.: Р.Валент, 2006, 360 с.

43. Гарбовский Н.К. Теория перевода. М.: Издательство Московского университета, 2004, 540 с.

44. Гончаренко С.Ф. Поэтический перевод и перевод поэзии: константы и вариативность // Тетради переводчика Выпуск 24. М.: МГЛУ, 1999, с. 108-111

45. Комиссаров В.Н. Современное Переводоведение. М.: «ЭТС», 2001, 424 с.

46. Сэлинджер Д. Над пропастью во ржи. Повести. Рассказы: Пер. с англ. Р. Райт-Ковалевой. М.: Художественная литература, 1983, 250 с.

ingilis dilində:

47. Álvarez R., Vidal M.C. Translation, power, subversion. Philadelphia, Multilingual Matters, 1996, 157 p.
48. Anderman G., Rogers M. Translation today: trends and perspectives. Multilingual Matters, 2003, 248 p.
49. Andrews E., Maksimova E. Russian Translation: Theory and Practice. London; New York: Routledge, 2010, 187 p.
50. Antill K. Moon in the Ground. Sydney: Norstrilia Press, 1979, 220 p.
51. Baker, M. Routledge Encyclopedia of Translation Studies, Part II: History and Traditions. London and New York: Routledge, 2001, 654 p.
52. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. London and New York: Routledge, 2011, 353 p.
53. Baker M, Saldanha G. Routledge Encyclopedia of Translation Studies. London and New York: Routledge, 2011, 674 p.
54. Barkhudarov L. The Problem of the Unit of Translation // Translation as Social Action: Russian and Bulgarian Perspectives, Editors: Zlateva P, Lefevere A, London: Routledge, 1993, p. 39-46
55. Basil H., Jeremy M. Translation. An Advanced Resource Book. Routledge Applied Linguistics. London and New York: Routledge, 2005, 400 p.
56. Basil H., Mason I. Discourse and the Translator. London: Longman, 1990, 258 p.
57. Basil H, Mason I. The Translator as Communicator, London and New York: Routledge, 1997, 244 p.
58. Bassnett S. Translation Studies. Third Edition. London and New York: Routledge, 2002, 176 p.
59. Bell R. Translating and Translation: Theory and Practice. Harlow: Longman, 1991, 300 p.
60. Bellos D. Is that a Fish in your ear? Translation and the Meaning of Everything. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011, 374 p.

61. Biguenet J., Schulte R. *The Craft of Translation*. Chicago: University of Chicago Press, 1989, 170 p.
62. Biguenet J., Schulte R. *Theories of Translation- An Anthology of Essays from Dryden to Derrida*, Chicago: University of Chicago Press, 1992, 260 p.
63. Billiani F. *Modes of Censorship and Translation: National Contexts and Diverse Media*. Manchester, St. Jerome Publishing, 2007, 312 p.
64. Catford, J. *A Linguistic Theory of Translation*. London: Oxford University Press 1965, 103 p.
65. Chesterman A. *Memos of Translation: The Spread of Ideas in Translation Theory*. John Benjamins Publishing, 1997, 219 p.
66. Chomsky N. *New Horizons in the Study of Language and Mind*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 250 p.
67. Fawcett, P. *Translation and Language: Linguistic Theories Explained*. Manchester: St Jerome, 1997, 161 p.
68. Fawcett P. *Ideology and translation // Routledge encyclopedia of translation studies*. London: Routledge, 1998, p.106-111.
69. Gambier Y., Doorslaer L. *Handbook of Translation Studies*. University of Leuven. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2011, 197 p.
70. Gentzler E. *Contemporary Translation Theories*. Clevedon: Multilingual Matters Ltd, 2001, 230 p.
71. Gile D. *Translation Research versus Interpreting Research: Kinship, Differences and Prospects for Partnership // Translation Research and Interpreting Research- Traditions, Gaps and Synergies* edited by Christina Schäffner. Michigan: Multilingual Matters, p.10-34.
72. Gill P. *Translation in Practice: A Symposium*. London: Dalkey Archive Press, 2009, 68 p.
73. Grossman E. *Why Translation Matters*. Yale University Press, 2011, 135 p.
74. Holmes J. *The name and nature of translation studies // The Translation Studies Reader, Second edition*, 2004, p.180-192.

75. Hönig H. Positions, Power and Practice: Functionalist Approaches and Translation Quality Assessment // *Translation and Quality*, Philadelphia: Multilingual Matters, 1998, p.6-34.
76. Isakhanli, H. (2014). History and Policy of Translating Poetry: Azerbaijan and its Neighbors // *Meta: Translators' Journal*, Volume 59, numéro 2, août 2014, p.310-329.
77. Jakobson R. On Linguistic Aspects of Translation // *The Translation Studies Reader*, second edition, London and New York: Routledge, 2004, p.138-143.
78. Komissarov V. The Semantic and the Cognitive in the Text: A Problem in Equivalence // *Meta*, 1987, V.32, p. 416-419.
79. Kussmaul P. Training the translator, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1995, 178 p.
80. Larson M. Meaning-Based Translation: A Guide to Cross-Language Equivalence. Lanham, Maryland: University Press of America and Summer Institute of Linguistics, 1998, 586 p.
81. Lawrence V. The Translator's Invisibility. A History of Translation. New York: Routledge, 2008, 336 p.
82. Lawrence V. The Translation Studies Reader. London and New York: Routledge, 2000, 524 p.
83. Lawrence V. The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference. London: Routledge, 1998, 210 p.
84. Lederer M. Translation: The Interpretive Model. London: Routledge, 2003, 252 p.
85. Lefevere A., Bassnett S. Translation, History and Culture. London: Pinter Publishers, 1990, 133 p.
86. Longman Dictionary of Contemporary English. Longman Publishing, 1995, 1668 p.
87. Mammadov A., Ziyadova L. Discourse and Translation: Functional-Cognitive Approach. Baku: Letterpress, 2012, 111 p.
88. Miremedi S. Theories of Translation and Interpretation. Second edition 1993. SAMT Press, 246 p.

89. Munday J. *Introducing Translation Studies. Theories and Applications*. London and New York: Routledge, 2012, 384 p.
90. Munday J. *The Routledge Companion to Translation Studies*. London: Routledge, 2008, 304 p.
91. Natalia Vid. *Use of Domesticated and Foreignized Methods in the Soviet School of Translation // English Language Overseas Perspectives and Enquiries*, Ljubljana University Press, Faculty of Arts, V.4, No. 1-2, 2007, p.151-159.
92. Neubert A. *Semantic Versus Communicative Translation // Translation Today – Trends and Prospectives*, Multilingual Matters Ltd, 2002, p. 68-75.
93. Neubert A., Gregory S. M. *Translation as text*. Kent, Ohio: Kent State University Press, 1992, 170 p.
94. Newmark P. *Approaches to Translation*, New York: State University of New York Press, 1981, 200 p.
95. Newmark P. *A Textbook of Translation*. New York: Prentice-Hall International, 1988, 292 p.
96. Nida E. *Toward a Science of Translating*, E.J.Brill, 1964, 331 p.
97. Nida E., Taber C. *The Theory and Practice of Translation*, Brill Academic Publisher, 2003, 218 p.
98. Nord C. *Translating as a Purposeful Activity-Functionalist Approaches Explained // Translation Theories Explained 1*, Manchester: St. Jerome Press, 1997, p. 160-171.
99. Nord C. *Text Analysis in Translation: Theory, Methodology and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis*, Amsterdam: Rodopi, 2006, 284 p.
100. Orwell G. *Nineteen Eighty-Four*. Penguin Books, 2004, 400 p.
101. Oittinen R. *Translating for Children*. New York: Garland Publishing, Inc., 2000, 205 p.
102. *Oxford Advanced Learner's Dictionary*. 7th edition. Oxford University Press 2007, 1918 p.

103. Paloposki O., Koskinen K. Reprocessing Texts: The Fine Line between Retranslating and Revising // Across Languages and Cultures, A Multidisciplinary Journal for Translation and Interpreting Studies, Akademia Kiado, V 11(1), 2010, p. 29-49.
104. Palumbo G. Key Terms in Translation Studies. London: Continuum International Publishing Group, 2009, 208 p.
105. Parks T. Translating Style: A Literary Approach to Translation – A Translation Approach to Literature. Second Edition, Manchester, UK & Kinderhook (NY), USA: St. Jerome Publishing, 2011, 258 p.
106. Popescu F. Perspectives in Translation Studies. Cambridge Scholars Publishing. 2009, 220 p.
107. Popovic A. Dictionary for the Analysis of Literary Translation. Edmonton: Department of Comparative Literature, University of Alberta, 1975, 37 p.
108. Pym A. Method in Translation History. New York: Routledge, 1998, 234 p.
109. Reiss, K. Translation Criticism- The Potentials and Limitations. Categories and criteria for Translation Quality Assessment. Translated by E.Rhodes, Routledge, 2000, 140 p.
110. Reiss K. Text types, translation types and translation assessment // Readings in Translation Theory, Helsinki, Finn Lectura, 1989, p. 105-115.
111. Robinson D. Western Translation Theory from Herodotus to Nietzsche. Manchester: St Jerome Publishing, 1997, 337 p.
112. Robinson D. Becoming a translator: An Introduction to the Theory and Practice of Translation. London: Routledge, 2003, 320 p.
113. Rudnytska Natalia. Soviet Censorship and Translation in Contemporary Ukraine and Russia // Translation Journal, V 17, No.2, 2013, p. 8-15
114. Samuelsson-Brown G. A Practical Guide for Translators. 5th edition. Bristol: Multilingual Matters, 2010, 201 p.
115. Salinger J. The Catcher in the Rye. Little, Brown and Company, 2011, 277 p.
116. Schäffner C., Wiesemann U. Annotated Text for Translation: English-German. Functionalist Approaches Illustrated // Topics in Translation 20, Series editors:

- Susan Bassnett, Edwin Gentzler, Amherst. Multilingual Matters LTD, 2001, p. 68-80.
117. Shuttleworth M., Cowie M. Dictionary of translation studies. London, Routledge, 2014, 233 p.
118. Snell-Hornby M. Translation Studies: An Integrated Approach. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1995, 172 p.
119. Snell-Hornby M. The Turns of Translation Studies. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2006, 208 p.
120. Susam-Sarajeva S. Multiple-entry visa to travelling theory: Retranslations of literary and cultural theories // Target, vol. 15, No. 1, 2003, p. 1-36.
121. Susam-Sarajeva S. Theories on the Move. Translation's Role in the Travels of Literary Theories. Amsterdam & New York: Rodopi, 2006, 241 p.
122. Tahir Gürçağlar S. The Politics and Poetics of Translation in Turkey, 1923–1960. Amsterdam & New York: Editions Rodopi. 2008, 331 p.
123. Tahir Gürçağlar S. Retranslation // Routledge Encyclopedia of Translation Studies, Second Edition. 2009, p. 232-236.
124. Toury G. The Nature and Role of Norms in Translation // The Translation Studies Reader, London: Routledge, 2004, p. 198-211.
125. Tymoczko M. Ideology and the position of the translator: in what sense is a translator 'in between'? // Apropos of ideology: translation studies on ideology, ideologies in translation studies. Manchester: St. Jerome Publishing, 2003, 181-202 p.
126. Van Dijk T. Discourse, opinions and ideologies // Discourse and Ideologies Philadelphia: Multilingual Matters, 1996, 7-37 p.
127. Vermeer H. Skopos and commission in translational action // Translation Studies Reader, London: Routledge, 2004, 227-238 p.
128. Weissbort D., Eysteinsson A. Translation – Theory and Practice: A Historical Reader. Oxford: Oxford University Press, 2006, 672 p.
129. Williams J. The Palgrave Macmillan Theories of Translation. Springer, 2013, 145 p.

130. Yule G. The Study of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 294 p.

internet mənbələri:

131. <http://www.translationdirectory.com/articles/article1507.php>
132. <http://www.openface.ca/~dstephen/chprov.htm>
133. <http://www.smmu.edu.cn/webpage/engnetclass/translate/htm>
134. <http://translationjournal.net/journal/64catcher.htm>
135. <http://www.newyorker.com/books/page-turner/if-holden-caulfield-spoke-russian>
136. <http://www.translit.az/>
137. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1274735>
138. http://pnu.edu.ru/media/ejournal/articles-2017/TGU_8_136.pdf

